

Buzás Gergely — Eszes Bernadett

XI. századi görög monostor Visegrádon

Nyomtatott kiadás:

Buzás Gergely – Eszes Bernadett: XI. századi görög monostor Visegrádon, Középkori egyházi építészet Erdélyben (Arhitectura religioasă medievală din Transilvania) IV. szerk.: Szőcs Péter Levente – Adrian Andrei Rusu, Satu Mare, 2007. 49-93.

2012

MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

A Keleti kereszténység Magyarországon a kora középkorban

A honfoglaláskor és a magyar államalapítás idején a bizánci kapcsolatok megélénkültek. A bizánci kereszténység a X. században dinasztikus formában, törzsfői kapcsolatok által hódított teret Magyarországon. A térítési folyamat megindítója Gyula és Bulcsú, két törzs feje volt. A X. század közepén a Maros-Tisza közén megerősödött a görög rítus, amiben a bolgár kereszténységnek is hatása volt.¹ Gyula lányát, a szintén görög rítusú kereszténységet követő Saroltot vette feleségül Géza fejedelem.

Az ország területén több görög rítusú monostor volt. Marosvárott² Ajtony alapított egy görög monostort, amelyet az alapító bukása után Csanád áttelepített Oroszlámosra.³ Szintén ortodox monostor volt Szávaszentdemeteren.⁴ Néhány további monostorról közvetlen bizonyítékok híján csak a kutatás feltételezi, hogy görög rítust követett. A veszprémi női monostor görög mivoltára az alapítólevél görög nyelvből és a közelebről nem ismert görög származású alapító személyéből szokás következtetni.⁵ Még kevesebbet tudunk a dunapentelei monostorról,

amelynek Szent Pantaleon titulusa alapján feltételezik csak a görög rítust.⁶

I. András király uralkodása alatt növekedett a bizánci kultúra terjesztőinek számító ortodox szerzetesség befolyása. A megvakított Vazul gyermekei ugyanis – András, Béla és Levente – István tanácsára cseh, majd lengyel földre menekültek. Béla Lengyelországban maradt, feleséget s hercegi udvartartást kapott ott. András és Levente innen Oroszországba, Kijevbe ment. Itt 1038-ban András feleségül vette Bölcs Jaroszláv fejedelem leányát, Anasztáziát, akitől egy leánya még Oroszországban, de két fia – Salamon és Dávid – már Magyarországon született.⁷ A magyar trónt pedig 1046 őszén András foglalta el. Nem csoda tehát, hogy a király és kijevi felesége rokonszenvvel viseltettek az ortodox szerzetesek iránt és támogatták őket, akár kolostorok alapításával is. Így elképzelhető, hogy András nevéhez köthető az oroszok⁸ és a zebegényi barlangkolostor.⁹ Az újabb kutatás azonban nem tartja igazolhatónak azt a feltételezést, mely szerint a zebegényi kolostor lett volna az első lakhelye az András által Visegrádra telepített görög rítusú szerzeteseknek.¹⁰

Így került sor tehát Visegrádon Oroszország védőszentjének¹¹ s egyben a király saját pártfo-

1 Kádár 1957, 394.

2 Marosvár (urbs/civitas Morisena) Ajtony központja volt, aki görög rítusú kolostort építtetett itt Keresztelő Szent János tiszteletére in Györffy ÁMF I. 850-853.

3 Oroszlámos (Banatsko Arandelovo, Sze.) monostorát 1030 előtt alapította Csanád ispán, ide áttelepítve a marosvári ortodox szerzeteseket (Györffy ÁMF I. 865-866.)

4 A szávaszentdemeteri monostor – amely az Árpád-kori Magyarország leggazdagabb ortodox monostora volt – alapítását homály fedi, miután bebizonyosodott, hogy az 1057-es oklevél egy későbbi hamisítvány. Györffy György az alapítás feltételezett időpontját a XI. század közepére teszi. (Györffy 1952-53, 325-344.)

5 A monostor alapításának keltezéséről a vitára való okot az adja, hogy a kereszttségben Géza is az István nevet kapta, így néhányan felvetették, hogy a Kálmán király átírásában ismert görög nyelvű alapítólevélben szereplő „Stephanos kralés” ténylegesen melyik Istvánt takarja. A monostor létesítését Imre herceg görög (bizánci) házasságához köti, és Szent Istvánnak tartja az alapítólevél kibocsátását többek között Györffy György (Györffy 1977, 321-323.) és Moravcsik Gyula (SzIE I. 405-415.) Géza uralkodásának végéről eredezteti az alapítást László Gyula (László 1963.) 382-397.

6 Az Érszegi Géza szerint 1000 körül alapított és Szent Pantaleon tiszteletére szentelt görög rítusú monostor, melynek romjait a Duna 1903-as szabályozásakor megsemmisítették. Érszegi 1979, 285-91, uő. 1975, 7-42. Bóna István mutatott rá a dunapentelei monostor görög mivoltának és Szent Istváni keltezésének bizonyíthatatlanságára: Bóna 1997. 43-45.

7 Érszegi, in A magyar kereszténység 1000 éve, 2001, 35.

8 A Tihanyi-félszigeten az ún. Óvár-hegy ÉK-i oldalán bazalttufába vágott barlangkolostor-rendszert a tihanyi alapítólevélben „Petra” (szikla, kő) néven megjelölt hellyel lehet azonosítani. Az 1211-ben az oroszok Szent Miklós-egyházként említett kolostort I. András alapíthatta görög rítusú szerzetesek számára. in Csemegi 1946, 396-407.

9 Csemegi 1946, 401; Györffy 1952 -53, 102; Moravcsik 1970, 113-114.

10 Miklós 1997, 16-21.

11 Szent András a 12 apostol egyike, Szent Péter apostol testvérével együtt halászok voltak. Jézus halála után Görögországban térített, ott feszítette kereszt-re Patraszban Aegeasz helytartó, akinek a feleségét, Maximillát keresztény hitre térítette. Szent András ereklyéit a 4. században Konstantinápolyba vitték, itt az el-

gójának tiszteletére a Szent András monostor alapítására, melynek görög rítusú szerzetesei valószínűleg a kijevei Anasztázia hercegnő révén kerültek az országba.¹²

Miben állt továbbá a magyarországi keleti szertartású kolostorok jelentősége? Az Árpád-korban a görög monostorok sokrétű feladatot töltöttek be az országban. Elsősorban a vallási élet központjai voltak. A monostorok egyben missziós és pasztorációs tevékenységet folytattak, a szerzetesek pedig lelkipásztorkodással is foglalkoztak. Az egyházi élet e központjaiban történt a papképzés, a liturgikus szövegek másolása és fordítása. E kolostorok kulturális központként is funkcionáltak, hiszen közvetítésükkel került hazánkba sok bizánci egyházi irodalmi és művészeti alkotás, sőt ezeket gyakran továbbították Nyugat felé is.¹³ Valószínűleg mindegyik rendelkezett saját könyvtárral is. De készülhettek itt ikonok és templomi felszerelési tárgyak is: miseruhák, keresztek, ereklyetartók, gyertyatartók, füstölők és szenteltvíztartók.¹⁴ A veszprémvölgyi apácakolostorban készült az a miseruha, melyet III. Béla király (1172-1196) óta koronázási palástként használtak.¹⁵

A XI. században az ortodox és bencés kolostorok hosszú, párhuzamos egymás mellett éléséről beszélhetünk, és nincs arra bizonyítékunk, hogy a görög rítusú kolostori élet a XII. század vége előtt jelentős mértékben hanyatlásnak indult volna. A fordulópont 1204-ben következhetett be, amikor a keresztések elfoglalták Bizáncot, s ezzel annak befolyása jelentősen csökkent Európában.¹⁶ III. Béla király halálával kedvezőtlen fordulat következett be hazánk egyházi életében is. Az egyháziak általános elvilágiasodása következtében a szerzetesi élet

szigora is meggyengült, s ez sajnos a bazilita kolostorokat sem kerülte el. Imre király (1196-1204) levélben jelentette III. Ince pápának (1198-1216), hogy a kolostorok a szerzetesek gondatlansága és a megyéspüspökök hanyagsága miatt pusztulásnak indultak. A király kérte tehát a pápát, hogy hozzon létre a számukra egy közvetlenül Rómától függő püspökséget, vagy pedig megreformálásukra latin rítusú apátokat helyezzen az élükre.¹⁷ A pápa ez utóbbi megoldást választotta és elvetette egy bizánci szertartású püspökség felállításának ötletét. Döntése bizonyosan köszönhető annak a szemléleti változásnak, amely egyre inkább bekövetkezett nyugaton a keleti egyházzal kapcsolatban.¹⁸ 1215-ben a IV. Lateráni Zsinat már arra utasította a latin püspököket, hogy a bizánci szertartású egyházakba latin papokat küldjenek.¹⁹ E döntés hatására a XII. században még virágzó bazilita monostorok a Duna és a Tisza mentén is sorban ellatinizálódtak a XIII. század folyamán, és a nyugati szerzetesrendek kezébe kerültek.

A visegrádi Szent András monostor

Az először a veszprémi egyházmegye 1009-es alapítólevelében említett Visegrád vára Szt. István kora óta vármegye-központ volt. Ispánjának felügyelete alá tartozott az egyik legfontosabb királyi vadászterület: a Pilis erdő. Az ispán rezidenciája egy IV. századi római erődből kialakított ispáni vár volt. A vár mellett helyezkedett el a település államalapítás-kori, kis, félköríves szentélyzáródású plébániatemploma. I. Endre és fia, Salamon király korában, a várban és a településen jelentős építkezések folytak, ami arra vall, hogy e két uralkodó alkalmi szálláshelyként ezen a vidéken előnyben részesítette Visegrádot. A várba egy kéthelyiséges kőház, feltehetően ispáni palota épült. A plébániatemplom helyén egy jóval nagyobb és díszesebb, egyenes szentélyzáródású templomot építettek, amely a visegrádi esperes egyháza lehetett. A templom falait belül freskók borították. A kar-

sőnek elhívott apostol különösen nagy tiszteletben állt. Ez a tisztelet innen Oroszországba sugárzott át, ahol az ország védőszentjének tekintették. Később aztán Skócia is védőszentjének választotta Szent András apostolt. In A keresztény művészet lexikona, 20.

12 Török, in A magyar kereszténység 1000 éve, 2001, 163.

13 Pirigy 1990, 52.

14 Uo.

15 Ipolyi 1886, 182-206.; Kovács 1958. 181-221; Kovács-Lovag 1988, 58-82.

16 Kádár 1957, 394-95.

17 Solymosi, in A magyar kereszténység 1000 éve, 2001, 50.

18 Pirigy 1990, 57.

19 Nagy 1998.

zatot két oszlop tartotta, felső szintjén pedig öt árkádív törte át. Az árkádokat kis, nyolcszögletű oszlopok valamint szalagfonatos és palmetás díszű vállkövek támasztották alá. Az emeleti szintre külső lépcső vezetett fel a déli oldalon. A lépcsőhöz egy kis tornyocska is kapcsolódott, amely talán a karzat feletti nagy toronyba vezető csigalépcső számára készült. A templomhajót középen fából ácsolt rekesztőkoriát osztotta kétrészre. A keleti részen a szentélyben a főoltár, a diadalív előtt két mellékoltár állt. A szentély előtt egy díszítetlen, faragott kőlappal fedett kisméretű sír helyezkedett el. A hajó keleti részéből nyílt a déli oldalkapu, amely a temetkezésre használt külső tornácra vezetett.²⁰

A település másik felén, a vár alatt csörgedező patak torkolatától délnyugatra, egy másik településrész központjában egy jóval kisebb, félköríves szentélyzáródású templomocska épült. A patak túloldalán, egy dombon épült fel a Szent András monostor.

A visegrádi Várkert-dűlő területén elhelyezkedő Szent András monostor története számos érdekességet rejt. A kolostor több szempontból is kiemelkedő jelentőségű:

1. A kevés XI. századi királyi alapítású monostor közé tartozik.

2. Bizonyíthatóan ortodox kolostor és még a XIII. század elején is az.

3. A magyar királyi központ egyik egyházi intézménye a XIV. században, és királyi temetkezőhely.

4. A későközépkori szerzetesi reform egyik helye és pálos átvétel.

5. Egy olyan kolostor, amely háromféle szerzetesi irányzathoz is tartozott különféle időkben.

Görög rítusú monostor

Korai története több vitás kérdést vet fel, mivel nagyon csekély számú írott forrás áll rendelkezésünkre rá vonatkozóan a korai időkből. Két alapvető kérdést kell megvizsgálnunk a monostor korai történetére vonatkozóan: az egyik az

alapítás idejére és az alapító személyére, a másik pedig a monostor lakóira vonatkozik.

Az alapító személye és az alapítás ideje

A történeti kutatás nagy része egyetért abban, hogy a visegrádi Szent András monostort I. András király (1046-1060) alapította bizánci rítusú szerzetesek számára.²¹ I. András XI. századi alapítására utal Szent Gellért püspök nagylegendája, melyben Tihany mellett szerepel Visegrád neve is, mint a király alapítványa.²² Néhányan azonban megkérdőjelezték I. András alapítását.²³ Mivel azonban a Gellért-legenda határozottan I. András királyt tartja alapítónak, véleményem szerint nincs okunk más személyt keresni a monostor alapítása mögött. Az alapítás pontos időpontjára vonatkozóan azonban sajnos nem áll rendelkezésünkre írásos adat, ezért csak azt mondhatjuk bizonyossággal, hogy arra valamikor I. András uralkodásának idején, azaz 1047-1060 között került sor.²⁴

21 Balics 1885-1890. II/1. 214.; Dercsényi 1953, 12., Fuxhoffer – Czinár 1858-60, 204., Györfly 1956, 282., Héjj 1956, 10., Hodinka 1910. 15.; H. Tóth 1993, 16., Karácsonyi 1924, 450., Kádár 1957, 406., Komjáthy 1955. 41.; Makk 1996. 84.; Moravcsik 1938, 419., Moravcsik 1947, 145., Moravcsik 1970. 113.; Sztipszky 1913. 384.; Török 1990, 47., Zolnay 1977, 186.

22 „ipse enim rex pietate ualde christianus duo monasteria construxit Tychonium et iuxta Visegrad” (SRH. II. 503.).

23 Timkó Imre nézetei szerint András nem alapító, hanem csak megerősítő szerepet játszott a monostor életében, amely egy régi, szláv szerzetesi központként működött, célja pedig a környékbeli zebegényi és pilisi remeték összefogása volt. (Timkó 1970, 729, Timkó 1971, 399.) Hasonlóan vélekedik Pirigy István is, aki szerint már Szent István király idején is éltek itt szerzetesek. (Pirigy 1990, 49.)

24 Természetesen többen is megpróbáltak ezen az intervallumon belül egy konkrét dátumot keresni, amely az alapításra vonatkozhatna. Így Rupp Jakab az alapján, hogy Szent Gellért Nagy Legendája a tihanyi apátság után sorolja fel a visegrádit, időben is későbbinek veszi, ezért a Szent András monostor alapításának időpontját 1055 és 1060 közé tette (Rupp 1870-1876. I. 48.). Hasonlóan 1055 körüli alapítást határozott meg Héjj Miklós is (Héjj 1956. 10.). Az előbbi nézetekkel szemben állt azonban egy olyan vélemény, mely szerint a monostort még 1055 előtt, I. András uralkodásának elején alapították: Dercsényi 1951. 12.; Sztipszky 1913. 384.

20 A templomot és a hozzá tartozó temetőt Szőke Máttyás tárta fel (Szőke 1986.). A kőfaragványokról: Pannonia Regia 1994. 75-78. (kat.: I-14, I-17, I-19.) Tóth Sándor; Visegrád 2000. 13. (Buzás Gergely)

A monostor első lakói

A szerzetesek rendi hovatartozását illetően a kutatók szinte egybehangzó véleménye az, hogy a kolostort bizánci rítusú, bazilita szerzetesek számára alapították. A kérdés azonban azért is lényeges, mert egyetlen forrás sem mondja ki valójában, hogy Visegrádon baziliták voltak, erre csak Honorius pápa (1216-1227) 1221. április 20-án az esztergomi érsekhez és a pili-si apáthoz írt levelének „görög” megjelöléséből következtethetünk.²⁵ Ez még világosabbá válik, ha az 1221-es oklevél *grecos* szavát összevetjük az oklevél ugyanott szereplő *monachos latinos* kifejezésével. Latin szerzetes ugyanis nem létezik, csak latin rítusú illetve a liturgiát latinul, illetve görögül használó szerzetes.

De kik azok a baziliták? Az ortodox szerzetességen belül ugyanis nem beszélhetünk olyan, ún. rendekről, mint a nyugati szerzetesrendek esetében. A szerzetesek mindnyájan egyetlen testvériség tagjai, jóllehet mindegyikük egy bizonyos monostorhoz tartozik, a szabályok azonban monostoronként eltérőek.²⁶ Nagy Szent Bazil vagy Vazul (329-347)²⁷ Nazianzi Szent Gergely közreműködésével két regulát szerkesztett, melyek közül a hosszabb, a szerzetesi élet alapjait kérdeve kifejtő szabályzat az alapja a mai napig a keleti szerzetességnek. Hangsúlyozta a szerzetesek számára az engedelmesség, szegénység, tisztaság, visszavonulás és lemondás fontosságát, valamint a ruházatban, élelemben, lakásban és alvásban a legszükségesebbekre szorítkozást. Előírta még a munka, az imádság és a testvéri szeretet fontosságát a szerzetesi életben. A szabályzat hamarosan elterjedt, különösen Oroszországban, ahol virág-

zásának idején 500 kolostort számlált.²⁸ Maga a „bazilita” megnevezés akkor helyes, ha újkori történeti munkákban a Római Katolikus Egyházzal egységre lépett ún. görög katolikus vagy unitus (magyar, román, ruszin) szerzetesekre alkalmazzák.²⁹ Ők valóban egy latin mintára átférmált szerzetesrend, a bazilita rend tagjai.

Itt említeném meg Karácsonyi János azon feltételezését, mely szerint a monostort I. András nem bizánci, azaz görög rítusú szerzetesek számára alapította, hanem a Sázavából elűzött, latin rítusú, de szláv nyelvű bencéseknek, menekülő veje, Vratislav kedvéért.³⁰ Vratislav pedig, mihielyt visszakerült trónjára, visszahívta a sázavai bencéseket s a monostor így kiürült. Az üres falak közé pedig majd I. Géza király (1074-1077) telepíti be a feleségével, Szünadéne bizánci hercegnővel érkező görög szerzeteseket.³¹

Kérdéses azonban a szerzetesek nemzetisége: görögök, akik görögül beszéltek vagy pedig szlávok, akik bizánci, azaz görög rítusúak voltak.³² Erre vonatkozóan nehéz egyértelmű választ adni, véleményem szerint figyelmesen meg kellene vizsgálnunk hozzá a korabeli orosz egyház helyzetét is, ahol ebben az időben a püspökök többsége görög származású volt³³ és

25 „... Abbatia de Wisagrade Vesprimiensis diocesis, in qua ius obtinet patronatus, grecos habet monachos, et habit ab antiquo, in quorum manibus abbatia ipsa adeo in spiritualibus et temporalibus est collapsa, quod nisi persone instituantur ibidem vicinis ecclesiis lingua et vita conformes, vix aut numquam adiciet, ut resurgat: quare postulavit instanter, ut ibi monachos latinos institui de nostra permissione liceret...” (Theiner I. 29. No. 53., F. III/1. 310-311., Veszpr. Püsp. Oktl. I. 54., Pest m. tört. okl. 4.).

26 Nagy 1998. 5.

27 Puskely 1999. 21-22; Puskely 1995. I. 86-94; Vanyó 1980. 587-596.

28 Puskely 1990, 21-22.

29 Nagy 1998. 5.

30 A sázavai bencéseket Timkó Imre is megemlíti a visegrádi monostorral kapcsolatosan, szerinte itt találtak menedéket a menekülő szerzetesek, de véleménye szerint a monostor lakói elsősorban az Anasztázia hercegnő kíséretében levő orosz szerzetesek voltak. In Timkó 1971, 399.

31 Karácsonyi 1927, 18-20.

32 E kérdés eléggé megosztotta a kutatókat, mindkét véleménynek akadtak szép számmal képviselői. A kolostor lakóit görögöknek véli többek között Balics Lajos, Csemegi József, Moravcsik Gyula, Gutheil Jenő és Karácsonyi János (Balics 1885-1890. II/1. 214. Csemegi 1946. 402.; Moravcsik 1938. I. 418.; Gutheil 1977. 149.; Karácsonyi 1924. 30.). Szláv nemzetiségű szerzeteseket feltételez Dercsényi Dezső, Kádár Zoltán, Timkó Imre, Makkai László, Kniezsa István, és Pirigy István. (Dercsényi 1951. 12.; Kádár 1957. 406.; Timkó 1971. 399.; Makkai 1958. 69.; Kniezsa 1974. I. 87.; Pirigy 1990. I. 51.). Moravcsik Gyula pedig a görög és szláv szerzetesek együttlakását tartotta elképzelhetőnek (Moravcsik 1970. 114.)

33 Font 2005. 105.

a szerzetességben is erőteljes volt a görög befolyás.³⁴

Az elhangzott különböző vélemények bemutatása mellett azonban nem szabad elfelejtkeznünk a források elsődleges szerepéről, ezért érdemes rájuk koncentrálni tárgyilagosan összegezni a belőlük nyerhető információkat. Ezek pedig elég egyértelműek és egyben szűkszavúak is. Az 1221-es pápai oklevél és a Gellért legenda utalását összekapcsolva pusztán a forrásokra támaszkodva tehát a következő megállapításokat tehetjük:

1. A visegrádi Szent András monostort I. András király alapította, de az időponttal kapcsolatosan a források nem közölnek konkrét dátumot, így minden ezzel kapcsolatos kronológiai érvelés pusztán feltételezés lehet.

2. A monostort a XIII. században görög, avagy görög rítusú szerzetesek lakták. Ebből egyértelműen csak az következtethető ki, hogy András idején is görög, azaz mai szóhasználatunkban ortodox kolostor volt, mert arra semmiféle példánk nincsen, hogy egy korai bencés kolostort később ortodoxok vettek volna át. Minden ezen felüli következtetés tehát különféle történeti érvek kombinációjából ered (pl. András orosz tartózkodása és felesége, a szerzetesek görög vagy szláv volta stb.)

A monostor feltárása

Visegrád mellett, a Szentendrei sziget északi csúcsával szemben, a Várkert völgy fölé magasodó teraszon, a XIX. század végén, szőlőtelepítés során kerültek elő a Szent András monostor maradványai. A romok feltárását a Műemlékek

1. Czobor Béla a Szt. András monostor ásatásán

Országos Bizottsága megbízásából Czobor Béla végezte el 1890-95 között.³⁵ Ekkor még jelentős falmaradványokat, kőfaragványokat, sőt egy helyen még in situ freskótöredékeket is találtak a feltárók. Sajnos az ásatások után a telektulajdonosok a rom köveit nagyrészt kitermelték, az épületmaradványok jelentős részét elpusztították. A templom északi mellékhajójába, a középkori falak felhasználásával egy pincét és présházat építettek. E ház helyére az 1920-ban épült a Latinovics család villája.³⁶ Feltehetően a villa építkezései során kerülhetett elő három ép és egy töredékes válllkő.³⁷ A villát később a Újságírók Országos Nyugdíj Intézetének Rákosi Jenőről elnevezett üdülőházává alakították,³⁸ majd a második világháború után a SzOT Park Üdülőjévé alakult át.³⁹ 1962-ben egy átalakítás

35 Gerecse 1906. 642.; Archaeológiai Értesítő 1895. 279.; Dercsényi 1951. 12-15. Az ásatás során feltárt kolostor alaprajzát és az előkerült kőfaragványokat Sztéhlo Ottó mérte fel. A felmérési rajzok a Mátyás Király Múzeumban találhatóak.

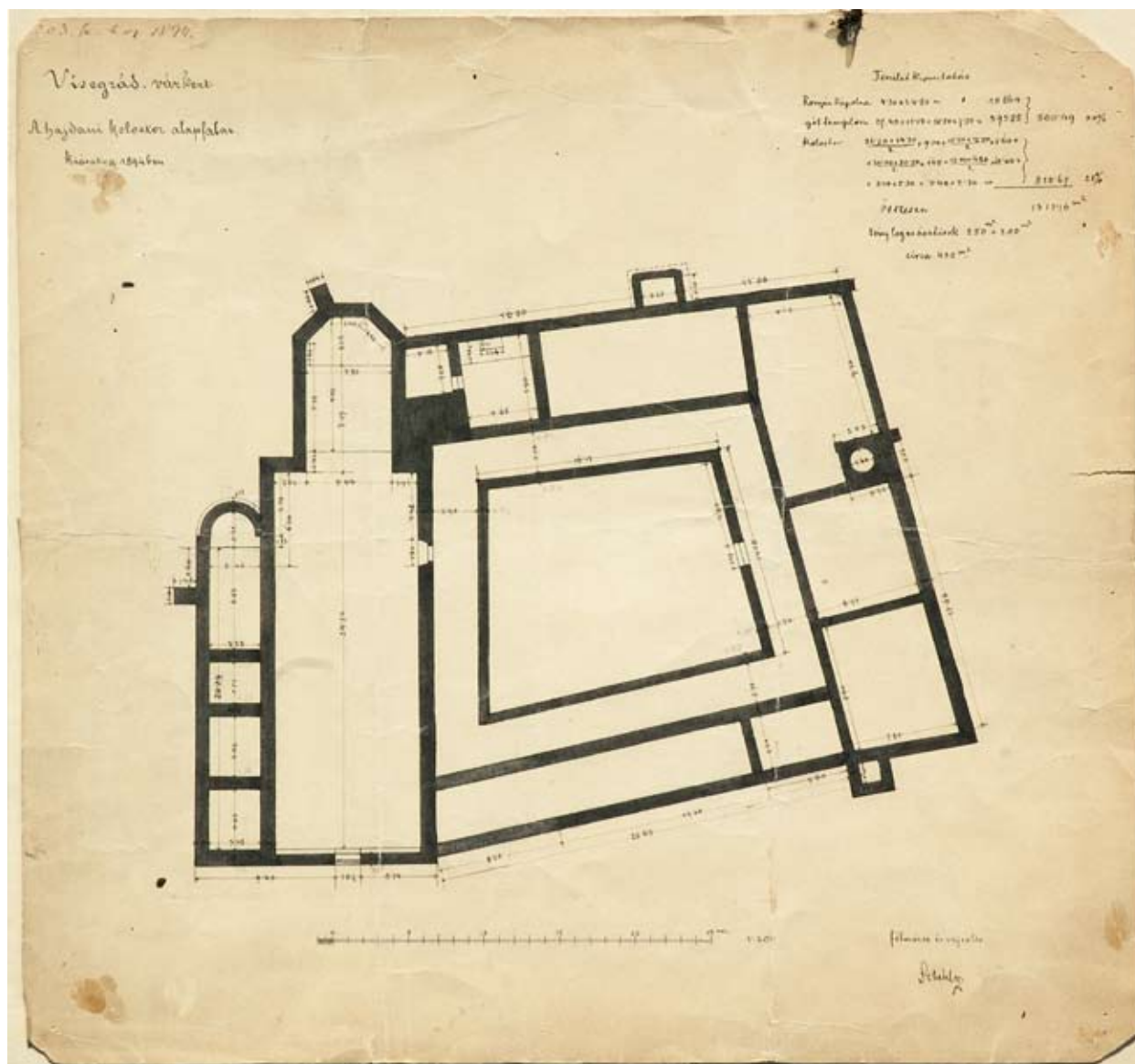
36 Dercsényi 1958. 455.

37 A három ép először Lux Kálmán tudósít 1932-ben, amikor még a villa kertjében voltak felállítva (Lux 1932. 34. o. 31-32. kép). A töredékes válllkő 1933-ban Radnóthfayné adományaként, a három ép darab pedig 1949-ben került be a visegrádi múzeum gyűjteményébe (Buzás 2002/a. 722-724.)

38 Lux 1932. 33.

39 Dercsényi 1951. 14.

34 Az 1050 előtt alapított kijevei Barlangkolostort az Athos hegyről érkező Antonyij hozta létre, majd a század utolsó harmadában a monostor felvette az Athos-hegyi Sztudion monostor szabályait. Font 2005. 120.

2. Sztehlo Ottó alaprajza a Szt. András monostor feltárt falairól (1894)

során az üdülőből, az épület déli oldala mellett került elő egy III. Béla érem.⁴⁰ Az 1980-as évek közepén megkezdték az épület felújítását. Ehhez kapcsolódva volt lehetősége 1986 novemberében Szőke Mátyásnak egy kisebb ásatásra a villa nyugati homlokzata előtt, ahol középkori temetőrészletet és a villa nyugati fala alatt egy középkori falszakaszt tárhatott fel. A villa felújítása félbeszakadt és 1989 után privatizálták. Az épület ezután hosszú ideig üresen romosodott. 2001-ben új tulajdonos vásárolta meg, aki kezdeményezte a régészeti kutatások megindítását. A kolostor hitelesítő ásatását a Magyar Nemzeti

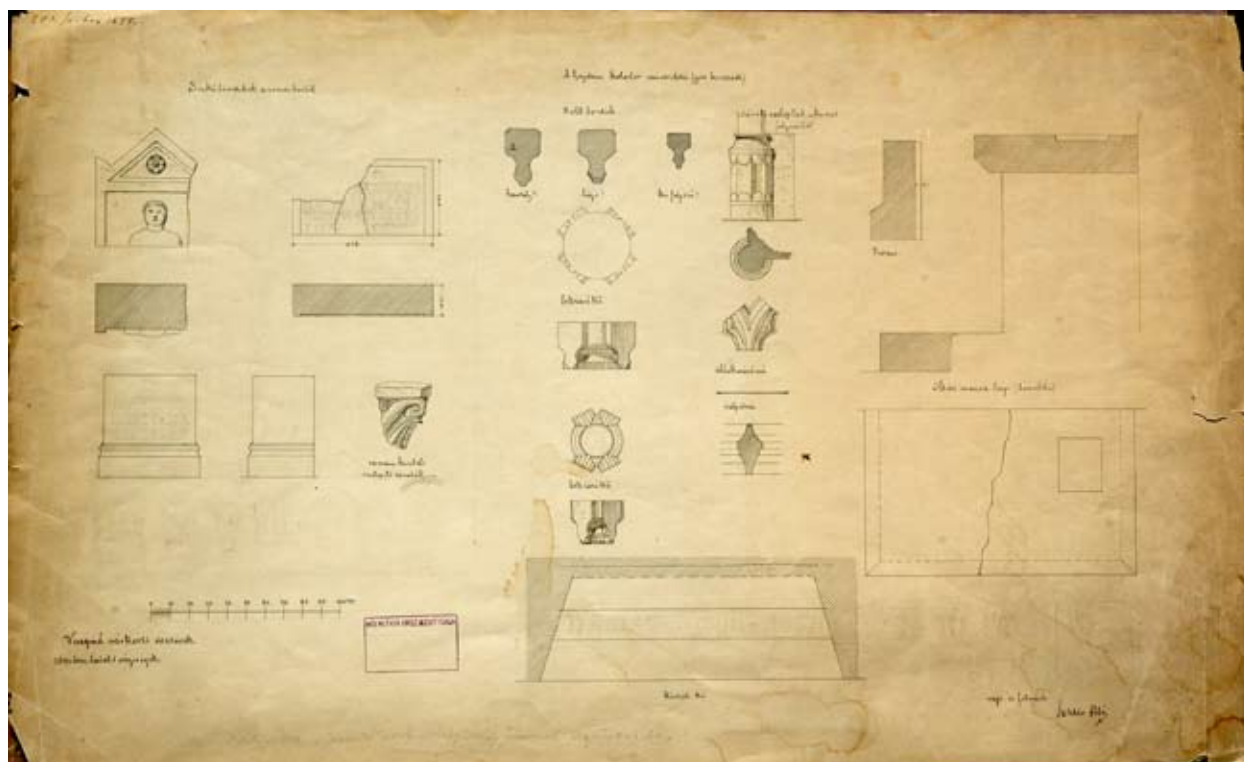
Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeuma, 2001-2003 között végzete el.⁴¹

A monostor XI. századi épületeinek maradványai a 2001-2003 között folytatott ásatások során kerültek elő. A korábbi, XI. századi település helyén⁴² létesült templom 16,5 m széles és 22,35 m hosszú volt. Nagyjából négyzetes alaprajzú, háromhajós hosszából, egyenes

41 Részben a tulajdonos Radnai László, részben a Kulturális Örökség Minisztériumának anyagi támogatásával, az ELTE Középkori és Korajkori Régészeti Tanszék Hallgatóinak részvételével folyt a kolostor feltárása, az ásatásvezető Buzás Gergely volt. Az ásatásról készült beszámoló: Buzás 2002/b., Buzás 2004.

42 A XI. századi templom déli falának alapozási árka alatt egy korábbi, XI. századi kerámiával keltezett gödör egyik sarkát sikerült megfognunk.

40 CNH.I.98. Ltsz.: 68.115.1.

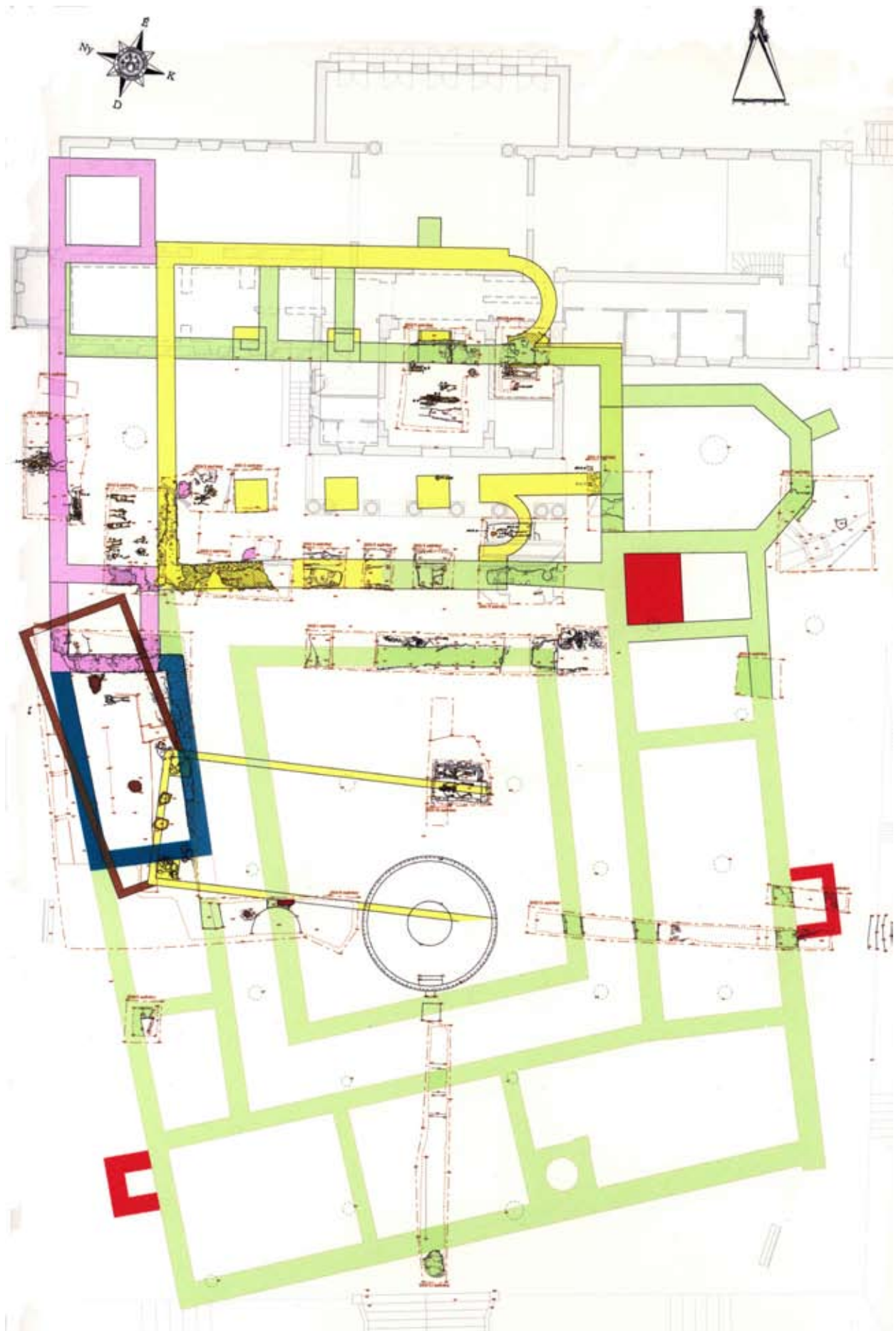

3. Szezhlo Ottó felmérési rajzai a Szt. András monostorból előkerült kőfaragványokról (1894)

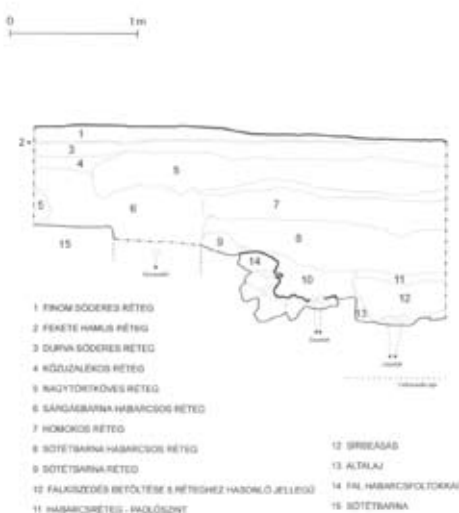
záródású fő- és félköríves mellékapsziszokból állt. Falai törtkő, illetve patakkavics alapozás felett faragott mészkőkváderekből épültek. Az agyagba rakott nagy patakkavicsokból épült alapfal a legépebben a délnyugati részen került elő. Itt az alapozás kősorát borító habarcsrétegbe benyomódva figyelhettük meg a felmenő fal kiszedett kvádereinek lenyomatát. Maga a felmenő kváderfalazat az északi mellékapszis déli felén maradt meg, egyetlen sornyi magasságon. A déli mellékapsziszból és a templom hozzá csatlakozó déli oldalfalának keleti szakaszából csak az alapozási árkot tárhattuk fel, a későbbi beásások és falak azt is erősen megrongálták. Ennek ellenére annyi megállapítható volt, hogy ez az apszis az északnál kisebb volt, a templom déli fala pedig az apszis előtti szakaszon vastagabb lehetett, mint nyugatabbra. Emiatt ezt a falszakaszt a XIV. századi átépítés során le is bontották, ellentétben a fal nyugati részével, amelyet belefoglaltak a gótikus templom déli falába. A XI. századi templom déli mellékhajójának keleti szakaszában mutatózó rendellenességeket talán egy, e szakasz fölé épített torony

magyarázhatta: ez indokolhatta a falvastagítást és a leszűkült belső tér miatt a kisebb apszist. A vastag déli falban helyezhették el esetleg a toronyba vezető lépcsőt, és ez indokolhatta e falszakasz elbontását is a XIV. században, amikor az egyhajós gótikus templomban a lépcső feleslegessé válhatott. A templom főszentélyéből csak a déli fal keleti részének alapozását sikerült feltárnunk. A fal keleti végét a gótikus templom diadalív-alapozásának árka pusztította el. Ám a gótikus alapárok túloldalán megtalált bolygatatlan altalaj arra utalt, hogy a XI. századi fal sem egyenesen, sem félkörívesen nem folytatódhatott kelet felé, ezért csak egy egyenes szentélyzáródással számolhatunk, amely a gótikus diadalív-alapozás vonalába esett. A templom hajóit elválasztó támaszok közül csak az északnyugatinak sikerült megfognunk az alapozási árkat, a gótikus templomfal és egy újkori pincefal ennek nagyobbik részét is elvitte. A többi támasz alapozását újkori beásások, pincék és alapfalak pusztították el, vagy tették kutathatatlaná. A templom falai belül freskók díszíthették. A XIX. század végi feltárás során

4. A Szt. András monostor összesített ásatási alaprajza 2001-2003 (Vajda József és Gyórfy Iлона rajza)

Visegrád Szt. András monostor
2001/4 szelvény
nyugati metszettel
2001.10.23.

5. A XI. századi templom főszentélyének falmaradványa a 2001/4. szelvényben

még hét darab festett kváderkövet találtak az egyikén figura részletével.⁴³ Mi a templomtól délre, a XII. századi faszerkezetű nyugati kolostorszárny helyén, a XIII. század eleji átépítéskor keletkezett törmelékes rétegben nagy számban találtunk apró festett vakolatdarabokat, amelyek minden bizonnyal a templomból származhattak.

A templom szerkezetéről fontos információkat szolgáltatnak a hozzá köthető XI. századi kőfaragványok. Már Czobor Béla ásatásaiból előkerült egy kisméretű oszlopfő töredéke a kolostor területéről.⁴⁴ Egy ezzel azonos típusú fejezet-töredéket mi is találtunk a templom belsejében, sírokkal bolygatott rétegben. E fejezetek pontosan egyeznek a visegrádi esperesi templomban feltárt kisméretű, nyolcszögletű oszlopok fejezeteivel.⁴⁵ Szintén a monostorból származik egy töredékes vállkő, amely 1933-ban

került a múzeumba a villából.⁴⁶ A vállkő anyaga mérete és formája egyezik azokkal a vállkövekkel amelyek az esperesi templomból ismertek, csak díszítés tér el: ezen stilizált szőlőinda, illetve palmetták láthatóak. A másik három, a Latinovics villából származó nagyméretű, ép vállkő⁴⁷ származási helye vitathatóbb. Nemrég egy erősen sérült negyedek darab is felbukkant: az 1990-es években került be a szentendrei múzeum gyűjteményébe.⁴⁸

A nagy vállkövek indák végére helyezett félpalmettákból komponált díszítése eltér az összes többi visegrádi vállkőétől, de a teljes magyarországi anyagban is meglehetősen külön áll. Több jellemzőjük ugyanakkor szoros kapcsolatot mutat a többi XI. századi visegrádi faragvánnyal. Egyrészt az összes faragványnak azonos az édesvízi keménymészkeve anyaga. Az ismert lelőkörülményű kisebb vállkövek trapéz formájú, volutás, szimmetrikus típusa is azonos a nagyobb vállkövekével, csak a nagyobbak vastagabb falba vágott nyílásokhoz tartoztak. A nagy vállkövek alsó illesztési felülete, amely

6. A XI. századi templom északi mellékszentélyének falmaradványa a 2002/6. szelvényben

43 Dercsényi 1951. 14.

44 Egy oszlopfőtöredék szerepel Szt. Ottó felmérési rajzán, amely a kolostor Czobor Béla által feltárt kőfaragványait ábrázolja.

45 Pannonia Regia 1994. 76-77. (kat.: I-17.) Tóth Sándor

46 Árpád-kori kőfaragványok 1978. 97-99. (Kat.24) Tóth Melinda; Pannonia Regia 1994. 74-75. (kat.: I-13.) Tóth Sándor

47 Árpád-kori kőfaragványok 1978. 97-99. (Kat.23) Tóth Melinda; Pannonia Regia 1994. 72-74. (kat.: I-12a.) Tóth Sándor.

48 Pannonia Regia 1994. 72-74. (kat.: I-12b.) Tóth Sándor

az oszlopfőre feküdt fel, azonos méretű az esperesi templomban és a monostorban egyaránt megtalálható kis oszlopfők fejlemez-méretével és az ugyancsak mindkét épületből ismert kisebb vállkövek alsó illesztési felületének méretével. A nagy vállkövek oldalmezőit keretező lemeztagos keretnek és volutájának a kialakítása a kis vállkövek volutáját díszítő spiráltól eltekintve pontosan megegyezik a kisebb vállkövek megfelelő részleteivel. Semmi okunk kételkedni abban, hogy a nagy vállkövek is a Szent András monostorból származnak. Végül még egy építészeti elemet kell megemlítenünk. A legújabb ásatások során a kolostorból előkerült egy kis keménymészkő pálcstag töredék, amelyről kiderült, hogy egy Nagymarosról a visegrádi múzeum gyűjteményébe került, csavart pálcstagokkal tagolt oszloptörzs⁴⁹ pálcstagjaival azonos méretű és funkciójú részlet. Eszerint a nagymarosi oszloptörzs is nagy valószínűséggel a visegrádi monostorból származik.

Mivel az ásatások igazolták, hogy a XI. századi monostornak sem kerengője, sem más kőépülete nem volt a templomon kívül, így a

8. A XI. századi templom déli falának maradványa a kváderkövek lenyomataival a 2002/4. szelvényben

kőfaragványok mind a templomhoz köthetőek. A gazdagnak mondható faragványanyag egy bonyolult szerkezetű épületet sejtet. A nagyméretű oszlopból, vagy oszlopokból származó töredékek minden bizonnyal a templom hajóit elválasztó támaszokhoz köthetőek, bár azt nem

49 Ltsz.: 53.54.1. Nagymaros, Kisfaludy S. utca, Csitári féle vendéglő, Csitáriné ajándéka 1952-ből.

7. A XI. századi templom északi mellékszentélyéből megmaradt falak alaprajza a 2002/6. szelvényben (Vajda József és Gyórfy Ilona rajza)

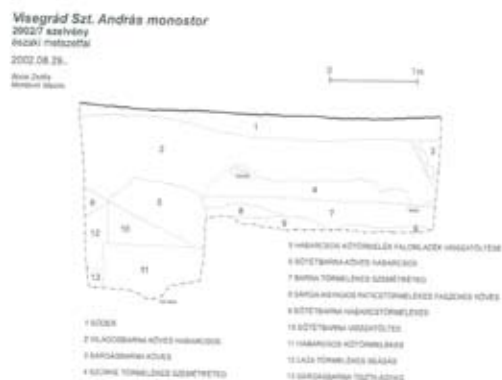
bizonyítják, hogy minden támasz oszlop lett volna. A kicsi és a nagy vállkövek alsó illesztési felületeinek azonos mérete arra vall, hogy ugyanolyan méretű kis oszlopokra támaszkodtak. Ezek az oszlopok pedig a kis nyolcszögletű oszlopok lehettek, melyek fejezeteit az ásatásokból ismerjük. A nagyobb vállkövek 1 méteres mélysége a templom hosszháza főfalainak vastagságával egyezik meg. A nagy vállköveket a teljesen körbefutó gazdag felületi díszítés és szimmetrikus kiképzésük miatt mégsem tarthatjuk kifelé nyíló ablakok vállköveinek, hanem egy belső térbe nyíló árkádsort kell feltételeznünk.⁵⁰ A hozzájuk tartozó oszlopok kis magassága⁵¹ arra vall, hogy eredetileg egy mellvéden álltak. Ez nem lehetett szentélyrekesztő

50 Az ablakok üvegezése miatt az ablakosztó vállkövek középső részén nincs díszítés, valamint a külső és belső oldal kialakítása is általában eltérő. Ez utóbbi az üvegetlen toronyablakok osztóoszlopainak vállköveire is jellemző, itt ugyanis a belső rész díszítésének nincs értelme.

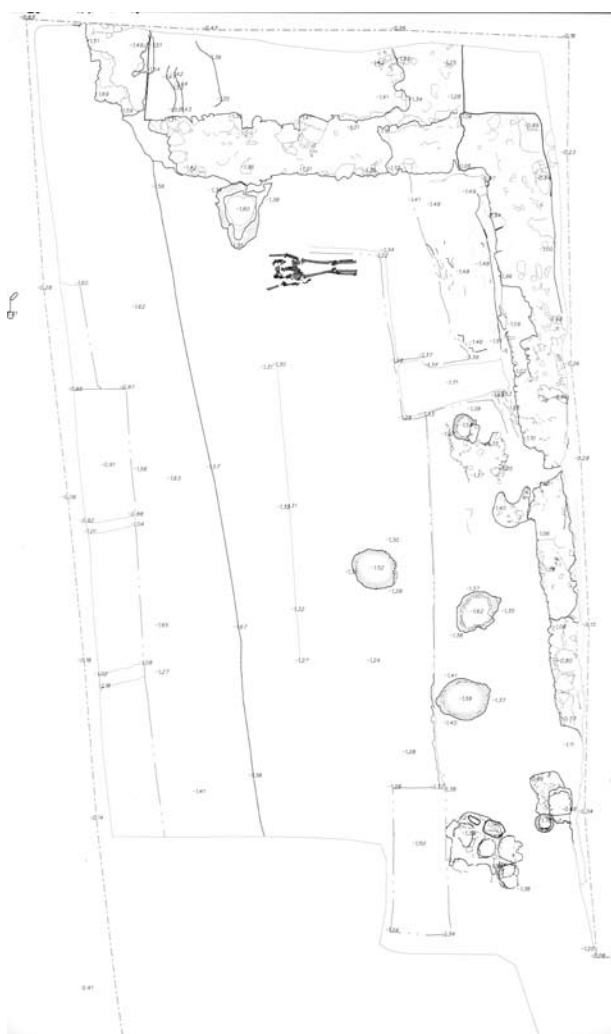
51 A visegrádi esperesi templomból előkerült, a monostor oszlopfőtöredékeivel teljesen megegyező oszlopocskáknak a fejezet-, törzs- és lábattöredékei is fennmaradtak. Mivel az oszloptörzs felfelé szűkülő nyolcszög alaprajzú csonka gúla, így aljának és tetejének méretéből, valamint az oldallapok dőlésszögéből meghatározható a törzs magassága is.

9. A nyugati kolostorszárny maradványai, az Árpád-kori faépületek cölöplyukaival a 2003/8. szelvényben

11. A 2002/7. szelvény északi metszetzala a gótikus szentély kiszedett alapozásának árkáival

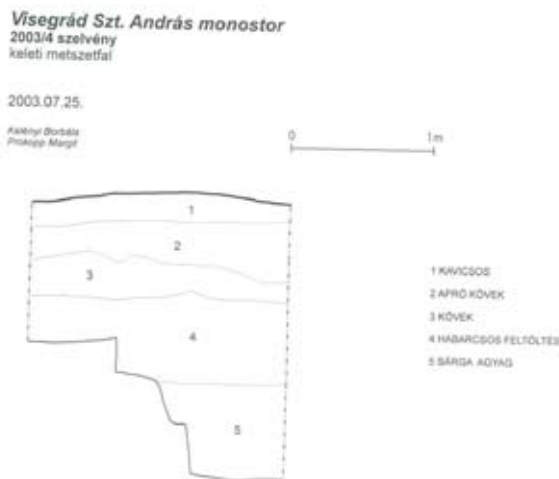

10. A nyugati kolostorszárny alaprajza, az Árpád-kori faépületek cölöplyukaival a 2003/8. szelvényben

mellvédje a vállkövek nagy mélysége miatt, ami csakis szerkezeti falat áttörő nyílásnál képzelhető el. Így viszont csakis karzatszinten helyezkedhettek el. A négy nagy vállkő túl sok ahhoz, hogy a kicsiny templom keskeny főhajójában egy nyugati karzat homlokzatán elférjen, sokkal inkább a mellékhajók feletti oldalkarzatokhoz lehet őket kapcsolni. A kisebb vállkő egy vékonyabb falban helyezkedett el. Az azonos oszlopméret miatt elképzelhető, hogy ez is a többi vállkővel egy sorban, de egy nagyobb árkádív osztójaként kapott helyet, például egy olyan oratórium-szerű szakaszban, ahol az árkádot ablakként képezték ki: a vastag mellvéd-falat levékonyították, hogy fentről kényelmesen át lehessen látni felette a templom főhajójába, illetve főszentélyébe. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a XI. századi faragványokból egy oszlopos, empóriumos bazilikára következtethetünk, feltehetően az empóriumokhoz kapcsolódó emeleti oratóriumokkal.

A szentélyfej alaprajzi megoldása más korabeli magyarországi emlékeken is megtalálható: a földrajzilag legközelebbi és valószínűleg legfontosabb analógia a Szent Mihály-hegyi (zebegényi) barlangkolostor XI. századi templomának sziklából kivájt szentélyfeje. A templom falazott hosszháza a Szent András monostoréhoz hasonlóan, itt is kváderekből épült és freskókkal díszítették.⁵² Zebegényben az egyenes záradéku főszentélyhez kétoldalt aj-

52 Miklós 1997. 16-21. o., 14, 15/. Képek.

12. A 2003/4. szelvény keleti metsztfala a kiszedett alapozású déli templomfal alapozási árka alatt feltárt gödörrel

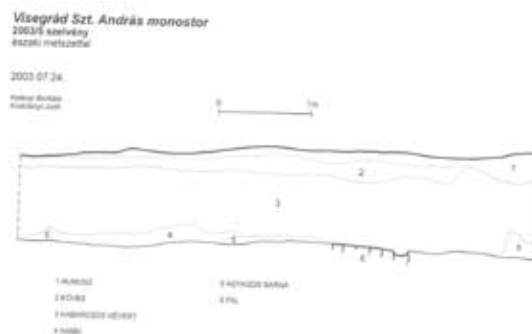
tók közvetítésével egy-egy *pasztoforion*-kamra csatlakozik, amelyek végében félköríves fülkék helyezkednek el.⁵³ Szintén fontos analógia az I. Béla által 1061-ben alapított szekszárdi apátsági templom szentélyfeje. Ez utóbbinál a centrális alaprajzú templom mind a négy homlokzatán megismétlődik a szentélyfej egyenes záradéku középső, és félköríves szélső exedrából álló kompozíciója.⁵⁴ Nem ismerjük pontosan a szentélytípus negyedik magyarországi emlékének, a pásztói monostor templomának keletkezését, de a monostor 1138-ban, mikor egy birtokügyben szerepel, már bizonyosan létezett.⁵⁵ Erre az időszakra esik egy másik említése is: egy bizonyos Cerbanus, Szent Maximus: *Centuriae de caritate* című műve fordításának, Dávid pannonhalmi apátnak (1130-1151) ajánlott előszavában megemlíti, hogy a mű görög kéziratára

53 Bár a zebegényi kolostorról csak a XIII. századból van adatunk, amikor már a bencéseké volt, ám maga a templomelrendezés a két jellegzetes *pasztoforion* térrel – amelyekről itt a templom többi részétől való határozott szeparáltságuk egyértelművé teszi, hogy nem tekinthetők mellékszentélyeknek – határozottan arra vall, hogy eredetileg görög szertartású szerzetesi közösség számára épültek.

54 Tóth 2001/a. 4. kép

55 Valter 1985. 571-580.

Pásztó monostorában talált rá.⁵⁶ Ezen az adaton alapul az a feltételezés, hogy a pásztói monostor eredetileg görög lett volna.⁵⁷ Ezt azonban egyértelműen sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. A szentélytípus biztosan későbbi: XII-XIII. századi emlékei már nagyobb számban ismertek: Vértesszentkereszten az egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomhoz utólag, a XII. század folyamán hozzáépült két félköríves apszisú kápolnának köszönhetően alakult ki hasonló szentélyfej, bár itt a mellékszentélyek apszisai a főszentély zárófalának vonalától indulnak.⁵⁸ A dobronyai plébániatemplom szentélyfeje már XIII. századi.⁵⁹ Szintén XIII. századi emlék a herpályi monostor temploma, ahol az egyenes záródású főszentély mellett a két mellékszentély belülről félköríves, de kívülről egyenes záródású.⁶⁰ E szentélytípussal a pásztói alaprajz kapcsán Valter Ilona foglal-

13. A 2003/5. szelvény északi metsztfala a tűzhely maradványaival

kozott.⁶¹ Az általa említett német, és egyetlen lengyel analógiák azonban, a Limburg an der Haardt apátsági temploma kivételével mind XII-XIII. századiak. Limburg an der Haardtban pedig a szentélyfej egy keresztházhoz kapcsolódik, amely meglehetősen élesen elkülöníti ezt a templomot a magyarországi emlékektől.

56 Kapitánffy 1996.

57 Moravcsik 1953. 61.

58 Kozák 1993. 26.

59 Valter 1985. 578.

60 Módy—Kozák 1976.

61 Valter 1985. 575-578.

14-15. Kisebbik típusú vállkő töredéke

16. XI. századi oszloptörzs Nagymarosról

17. XI. századi oszlopfő a Szt. András monostorból

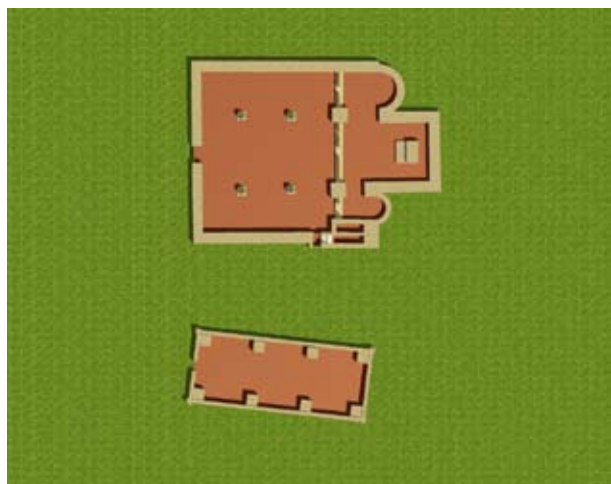
18-21. Az 1. vállkő

22-25. Az 2. vállkő

26-29. Az 3. vállkő

30. A XI. századi monostor rekonstruált alaprajza

A templom az alaprajzának közelebbi analógiái inkább az észak-adriai térségben ismerhetőek fel. E típust képviseli a velencei San Lorenzo di Castello templom IX. századi szentélyfeje, de a X-XI. században átépített szentély is hasonló elrendezésű.⁶² Dalmáciában is feltűnik hasonló szentélyelrendezés a zárai Sta Domenica templomban. Itt az egy sorba rendezett, kívülről egységes falsíkba foglalt szentélyek közül a főszentély és a déli mellékszentély egyenes záródású, az északi viszont félköríves volt. Más emlékeknél: Trau Szt. Borbála és Nin Szt. Kereszt és temploma esetében a félköríves mellékszentélyek mellett a kívülről egyenes záradéku főszentély belülről félköríves.⁶³

Nem áll társtalanul a korszak magyarországi építészetében a visegrádi templom empóriumos bazilika épülettípusa sem: a szintén I. András-kori veszprémi székesegyház épülete⁶⁴ mellett említhető az 1061-ben alapított Zselicszentjakabi monostor temploma is saját

62 Az első periódusú szentély, melynek csak déli felét tárták fel, megegyezik a visegrádi elrendezéssel, a második periódusban újjáépült szentély egyenes záródású főszentélyéhez kétoldalt szintén két félköríves mellékapcszis csatlakozik, de a szentélyek záradéka egyvonalba került, és kívülről egy fal fogta őket össze. (De Min 1999.) Itt szeretnék köszönetet mondani Havasi Krisztinának, amiért erre az analógiára felhívta a figyelmemet.

63 Karaman 1930. Tab. I. 11. (Nin), 17. (Zára), 18. (Trau)

64 Tóth 1994/a. 329.

tos oldalkarzataival.⁶⁵ A visegrádi Szt. András templom kőfaragványai is egy Magyarországon a XI. század közepére, második felére keltezhető, széles körben elterjedt művészeti kör képviselői. A csavart díszű oszloptörzs rokona Zselicszentjakabon,⁶⁶ a nyolcszögű kis oszlopok párhuzamai Pilisen,⁶⁷ Dombón,⁶⁸ Székesfehérváron,⁶⁹ Zselicszentjakabon, Sárvármonostoron,⁷⁰ a kisebbik vállkőforma Pilisen,⁷¹ Feldebrőn,⁷² Dombón⁷³ és Székesfehérváron, fordul még elő a magyar emléktanyagban. Ez utóbbi vállkőformának jó analógiája a párizsi Louvre Középtáaliából származó egy vállkőve. A már említett

31. A XI. századi templom rekonstruált hossz-metszete

65 Tóth 2001/b. 344.

66 Tóth 2001/c. 5. kép

67 Gerevich 1984. 7, 10. képek; Pannonia Regia 1994. 76. (kat.: I-15.) Tóth Sándor

68 Nagy 1987. kat.: 42, 51, 93a,c, 96, 97. Egy Dombórol származó teljes oszlop található a szomszédos falu: Stari Rakovac templomában. A Dombóhoz igen közel fekvő Bánmonostoról az Újvidéki Vajdasági Múzeumba bekerült oszlop (Tóth 2001/c. 241. o., 22-23 kép) olyan mértékű azonosságokat mutat a dombói oszlopokkal, hogy joggal feltételezhetjük, hogy ez is Dombórol, és nem a csak a XII. század közepén alapított bánmonostori apátságól származik.

69 Pannonia Regia 1994. 77. (kat.: I-18.) Tóth Sándor

70 Paradisum palantavit 2001. 412. kat.: V.6.

71 Gerevich 1984. 9, 11, 13. képek; Pannonia Regia 1994. 76. (kat.: I-16.) Tóth Sándor

72 Árpád-kori kőfaragványok 1978. 86-87. (Kat.14) Tóth Melinda; Tóth 1994/b. I.6. kép

73 Nagy 1987. kat.: 89, 90, 91.

visegrádi esperesi templom mellett igen szoros műhely-összefüggés mutatható ki a pilisi apátság XI. századi faragványaival és a feldebrői apátság egy vállkötőredékével. Összességében határozottan állíthatjuk, hogy a visegrádi szent András monostor épülete úgy alaprajzának és felépítményének rendszerében, mint kőfaragványainak típusbeli és stílusbeli kapcsolatait tekintve szervesen illeszkedik a XI. század közepének magyarországi építészetébe, illetve abba az Észak-Adria-vidéki művészeti körbe, amely e kor magyarországi építészetére és kőfaragóművészetére meghatározó hatást gyakorolt.

32. A XI. századi templom rekonstruált keresztmetszete

Ugyanakkor azt épület nem mutat semmilyen kapcsolatot a korszak bizánci építészetének leggyakoribb templomtípusaival a kilencosztatú terű, keresztkupolás, vagy terem-templomokkal, de még a szintén gyakori bazilikális szerkezetű bizánci templomokkal sem hozható kapcsolatba a szentélyfejnek a bizánci építészetben ismeretlen alaprajzi rendszere miatt. Ennek ellenére az épület rendelkezett azokkal a legfontosabb terekkel, illetve térkapcsolatokkal, amelyek szükségesek voltak a görög liturgia

33. A XI. századi templom belső terének rekonstrukciója

gyakorlásához: megtalálható a szentély mellett a két *pasztoforiontér* és a rövid, de széles hosszház,⁷⁴ továbbá az empórium sem szokatlan a kor bizánci templomainál. A Delphoi melletti Hosziosz Lukasz kolostor XI. század első negyedében épített kápolnája térszerkezetének magja görögkereszt alakban bővített kupolatér, amelynek melléktereit empóriumok kísérik.⁷⁵ Ez az oldalkarzatos épületforma jelenik meg a XI. századi orosz építészetben: Kijev⁷⁶ (1018-1037) és Novgorod⁷⁷ (1045-1062) Szent Szófia templomainál az U alakban előcsarnokokkal övezett, kilencosztatú központi tér sarokterei és az előcsarnokok felett épült karzat. Csernigovban a tömegében szintén a kilencosztatú tértípust követő, de oldalsó előcsarnok nélkül épült székesegyház (1017 után) sarokterein kívül az oldalsó keresztoszárakban is áthúzódik a karzat, sőt a karzat terét a középtértől egy hármás ár-

74 A legszembetűnőbb a narthexek hiánya a templom XI. századi periódusában. A külső és belső előcsarnok később fel is épül, ám az építési rétegükből előkerült II. András pénz szerint ez más a monostornak a Bencés rend általi átvétele idején történhetett, ha csak nem azt közvetlenül megelőzően. A narthex elmaradása azonban nem egyedülálló jelenség a kor bizánci építészetében bár csak igen kisméretű templomoknál fordul elő, például a kisázsiai Çanlıkilisse XI. századi templomának első periódusában (Krautheimer 1986. 398-400. 361. kép) vagy a dél-itáliai Stilo és Rossano XI. századi templomainál (L'Arte in Italia 1968. 699-700. 701-702. kép)

75 Krautheimer 1986. 338-340.

76 Heard Hamilton 1983. 23-31.

77 Heard Hamilton 1983. 39-42.

káddal áttört fal el is választja.⁷⁸ E megoldás a belsőnek az empóriumos bazilikákra emlékeztető térhatást kölcsönöz.

A görög monasztikus építészet szokásainak megfelelően épült a monostornak a templomtól délre feltárt XI. századi faszerkezetű *trapezája* is. A 6,5 m széles és feltehetően 15,5 m hosszú épületnek teljesen csak a nyugati falát tudtuk feltárni, de egy cölöplyuk alapján nagy valószínűséggel megállapíthatjuk az északnyugati sarkának helyét is.⁷⁹ A templom főhajójával nagyjából azonos méretű, azzal párhuzamosan álló, téglalap alaprajzú épület falai boronaszervezetűek lehettek, ugyanis cölöplyukakat csak a rövidebb oldal közepén, az egykori bejárat kapuszárai helyén találtunk, illetve az északnyugati és feltehetően az északkeleti sarokban. Az északnyugati sarokban feltárt cölöplyuk helyzete arra vallott, hogy ezzel a boronaszervezet sarkát kívülről erősíthették meg. Az épület tetőszerkezetet a belső sarkokban alapozás nélkül, habarcsba rakott nagy patakkavicsokból épített négyzetes alaprajzú pillérek tartották. A délnyugati pillérnek néhány alsó kövét, illetve habarcslenyomataikat, az északkeleti pillérnek csak a habarcsfoltjait találtuk meg. A pillérek falazásához ugyanolyan patakkavicsokat használtak, mint a templom alapfalainál.⁸⁰ Valamikor a XII. század folyamán a templom és *trapeza* közé egy másik faépület készült, amely nyugatról zárta le a kolostor udvarát. A két középpillérral tagolt épületszárny északnyugati sarkában egy kemence állt, talán konyhának használhatták. A szerzetesek cellái nem kerültek elő.

A monostor leletanyaga

A Szent András monostor 2001-2003-as ásátásakor felszínre kerültek a korai kolostor, valamint a későbbi átépítések falmaradványai, számos sír, sajnos szinte teljesen melléklet nélkül,

78 Heard Hamilton 1983. 30-33.

79 A kövekkel körülrakott cölöplyuk mellé később egy falazott kettős sírt ástak be és ez elpusztíthatta a épület sarkának a nyugati részen megfigyelthez esetleg hasonló többi nyomát.

80 Ilyen patakkavicsokból épült a Duna partján álló több római erődítmény, például a lepencei örutorony és a gizellamajori erőd is. Nem kizárt, hogy a monostor építéséhez valamelyik közeli római romból hozták ezeket a köveket.

illetve ezekből néhány vastárgyat ismerünk, amelyek főleg koporsószegek. Az ásátás során napvilágra került tárgyi emlékek zömét azonban a kerámiatöredékek képezték. Restaurátor által helyreállítható edény mindössze egy volt a számos edénytöredék között,⁸¹ a leletek zömét kisebb-nagyobb perem, alj és oldaltöredékek alkották, egyrészt a korai, Árpád-kori időszakból, de nagyobb mennyiségű XIV-XV. századi kerámia is a felszínre került. Az őskorból és a római korból is találtunk szórványosan néhány cseréptöredéket – ezek vizsgálatára itt nem térek ki –, de ezek alapján is kijelenthetjük, hogy a kolostor alapítását megelőzően az itt létező történelem előtti telep után a XI. század első felében létrejött az első középkori település.

A kerámia feldolgozása során több nehézséggel találtam szembe magam. Az egyik éppen a leletanyag töredezettségéből adódott, sokszor nehezen lehetett megállapítani egy-egy jelentéktelen töredékről annak korát, sőt, néha még az is problematikus volt, hogy milyen edényhez tarozhatott. Nehézséget okozott az is, hogy a feldolgozandó anyag keltezését nem segítette egyéb, más datáló értékkel bíró leletanyag. Mindössze egyetlen pénzérmét találtunk, amelyet az eső kimosott a rétegből.⁸² Sok kerámiatöredék is szórványként került elő, és néhány szelvényben nem lehetett réteghez kötni az előkerült leletanyagot. A meglevő rétegek pedig az előző ásátások, de leginkább a korábbi, nagyszabású építkezések miatt legtöbbször bolygottak voltak, nem lehetett egységes, zárt réteggént kezelni őket, vegyesen jött elő belőlük sok helyütt az Árpád-kori és a XIV-XV. századi kerámia. Ez nagymértékben megnehezítette az anyag kormeghatározását és értékelését, és azt eredményezte, hogy az ásátások során megfigyelt rétegek elemzése helyett mindenekelőtt a párhuzamok felkutatásával lehetett csak keltezni. A leletanyag ezen kívül eléggé koncentráltan jelentkezett, nagyobb mennyiségben csak a

81 Egy 14. századi vörös bögre/kis fazék, amely a 2003/12. szelvényből jött elő, a korai fal mellől. Ltsz: 2005.22.1.

82 A 2002/1. szelvény DK-i részén, a kiszedett fal-alapozás mellett, a fal építési habarcsrétegének felszínén, 115 cm mélységben egy II. András obulust (CNH. I. P. 41.) találtunk.

2002/VII. és a 2003/VIII. szelvényből kerültek elő az értékelhető töredékek.

Főleg az anyag kora Árpád-kori részének feldolgozása nem volt problémamentes, hiszen igazán jó tipokronológia csak a XIII. századtól áll rendelkezésünkre a kerámiát illetően. Helyzetemet az is nehezítette, hogy Árpád-kori kerámiát leginkább falvakból (Kardoskút, Tiszaeszlár, Tiszaörvény, Doboz) ismerünk, ami pedig a XI-XIII. századi egyházi-kolostori kerámiaanyagokat illeti, sajnos az ezeket felszínre hozó ásások anyaga jelenleg még nincs közölve.⁸³ Az általam megadott belső kronológiai felosztások tehát nem tekinthetők véglegesnek, hiszen az említett anyagok közlése is hozzájárulna az egyes típuselemek finomabb keltezéséhez.

Néhány különleges darabot is találtunk az ásások során, így olyan vastag oldaltöredékeket, melyeket erősen kiemelkedő borda és a borda alatt fésűs bekarcolás díszít. Ezek a darabok egyedülállóak a leletek között, X-XI. századi morva importból származhatnak.

A visegrádi Szent András monostor Árpád-kori kerámiájának áttekintése alapján megállapíthatjuk, hogy a korai monostor konyhai és asztali kerámiája jól beleilleszkedik a középkori Visegrád leletanyagába, azzal anyagában, színében, díszítésében hasonlóságot mutat. A korai Árpád-kori kerámia párhuzamait a legtöbb XI-XIII. századi falu anyagában ki tudtam mutatni, így a visegrádi korai települések anyagában is, több hasonló darabot találtam például a még feldolgozás alatt álló Sibrik-dombi anyagban.

Árpád-kori kerámia-lelőhelyek a monostor területén

Gótikus szentélyzáradék déli fele

A gótikus szentélyzáradék déli fele fölött kijelölt **2002/VII.** szelvény a 2002-es és szinte az egész ásás egyik kerámiában leggazdagabb szelvénye volt. A felső rétegek bontása során a keleti oldal közepén az újkori útalapozás alatt egy tömörebb, épülettörmelékes fekete rétegből

⁸³ Publikálatlan tehát még Veszprémvölgy, Zselic anyaga és Somogyvár korai ásásai is. A korai Visegrád (Sibrik-domb, esperesi templom) anyaga pedig jelenleg feldolgozás alatt áll.

nagy mennyiségű középkori – főleg XIV-XV. századi kerámia került elő. A szelvény északnyugati sarkában megtaláltuk a gótikus szentély délkeleti sarkát is. A szentély mögött a járószint felett gazdag középkori konyhaszemét-réteg⁸⁴ terült el, ebből jött elő számos Árpád-kori töredék. Amikor megkezdtük a fal alapozási árkanak kibontását és folytattuk a falon kívül a középkori szemétréteg feltárását, a rétegből továbbra is gazdag kerámia-leletanyag került elő.⁸⁵

Déli templomfal

A **2003/IV.** szelvény északi oldalán az agyagos szintbe a szelvény teljes déli kétharmadát elfoglaló beásás, a kiszedett XI. századi templomfal alapozási árka mélyedt. Az agyagos szintet sárga törmelékes agyag alkotta, amelyben a keleti részen egy nagyobb barna agyagfolt is jelentkezett. A barna agyagos betöltésű beásás kibontásából Árpád-kori kerámia került elő, nagy részben fazekak töredékei.⁸⁶

Nyugati kolostorszárny északi vége

A nyugati kolostorszárny északi végében, a **2003/I.** szelvény vonalában megnyitott **2003/V.** szelvényben igen vastag, nagyrészt későközépkori, de szórványosan újkori leleteket is tartalmazó épülettörmelékekkel kevert laza feltöltés volt. A feltöltés alja kb. 130 cm-es mélységben jelentkezett. A szelvény nyugati részén, az északi metszettelalatt égett, hamus tűzhely felületet találtunk az épülettörmelék alatti járószinten. Mélyebben, az agyagos altalaj felett a szelvény délnyugati sarkában egy hamusgödör került elő sok XI. századi edénytöredékkel, tőle északkeletre pedig egy kemence égett tűzpadkája.⁸⁷

⁸⁴ Belőle többek között egy siegburgi pohár rovátkolt díszű talptöredéke (Itsz: 2005.13.93.) és egy lostitzei pohár töredéke (2005.13.92.) is előkerült.

⁸⁵ Többek között zöldmázás, struccos sisakdíszes kályhacsempe töredékei is. In Buzás 2002. 6.

⁸⁶ Buzás 2003. 5.

⁸⁷ Buzás 2003. 5.

Nyugati kolostorszárny

A nyugati kolostorszárny területén nyitott 2003/VIII. szelvényből került elő a későbbiekben a feldolgozott kerámiaanyag nagy része, ez volt szinte a leggazdagabb lelőhelyünk az egész ásatás során. A szelvényben levő keleti kolostorfal belső szélé mentén a sötétbarna agyagos réteg nyeléséből sárga és vörös festésű vakolatok, kerámia és csontdarabok kerültek elő, majd amikor tovább mélyítettünk egy kb. 1,5 m-es sávot, további ugyanilyen leletek jöttek elő. Ezt követően a keleti kolostorfalra merőlegesen a lemélyített terület szélességében szondát nyitottunk. A szonda keleti végében faszenes betöltésű lapos beásás mutatkozott. Ennek kibontásakor számos Árpád-kori kerámia került elő.

A szelvény délkeleti részén lévő pilléralapozás körül lesüllyesztettük a szintet, itt szintén bőséges –főleg korai- leletanyagot találtunk.⁸⁸

Árpád-kori kerámia (XI-XIII. sz.)⁸⁹

Az anyagban jól elkülöníthető egységet alkotnak az Árpád-kori kerámiatöredékek. Sajnos, annyira töredékes volt ez az anyagrészt is, hogy egyetlen egész edényt sem lehetett összeállítani a töredékekből, melyek nagy része perem, alj és oldaltöredék volt és valószínűleg fazekakhoz tartozhattak. Így sajnos az edények alakjára vonatkozóan nem tudtam vizsgálatokat végezni. A fazekak nagy részét homokkal és apró szemű kavicssal közepes finomságúra soványították, felületük érdes tapintású. A külső oldal általában jobban elsimított, a belső mindig egyenetlenebb és érdesebb. Vastag falukat valószínűleg hurkatechnikával építették fel, majd nehéz kézikorongon elsimították és díszítették.⁹⁰ Többségük szürkésbarna illetve barna, kevés közülük vörös, néhány a használatától koromfeketére égett. A darabok többsége keményre és egyenetlenül átégetett, akad azonban olyan töredék is, ahol a törésvonal közepe szürke vagy fekete, míg kívül barna vagy vörös. A peremek egy része egyszerű, erősen kihajló, legömbölyített, de sok tagolt is volt a leletanyagban. Díszítésük

változatos, a töredékeken gyakori az egyenes és a hullámvonal-köteges díszítés, egyes hullámvonal, csigavonal, ferde bevagdolás és a fogaskerék minta. A töredékek legjobb párhuzamait Visegrádon, a Sibrik-dombi,⁹¹ a Várkert, ⁹² és a lepencei⁹³ anyagban találtam meg, de hasonló darabok kerültek elő Feldebrőről⁹⁴ és több Árpád-kori telepásatásról, úgymint az Árpád-kori Fenék falu területéről,⁹⁵ Tiszalök-Rázomról,⁹⁶ Esztergom-Szentgyörgymezőről.⁹⁷

Kora Árpád-kori feldolgozható alj és oldaltöredék 22 db került elő. Ebből 14 db a 2003/VIII. szelvényből (3 db a szelvény K-i felében levő fal belső oldalán a sötétbarna kevert rétegből, 3 db a K-i fal mellől, 6 db a pilléralapozás-szélnél, 1 db a szelvény K-i részén levő fal melletti faszenes gödör mellől, 1 db a falkiszedésből), 6 db a 2002/VII. szelvényből a középkori járósínt feletti rétegből, 1 db a 2003/I. szelvényből, a szelvény Ny-i feléből, humuszrétegből és 1 db a 2003/III. szelvényből, a barna altalaj feletti épületromelék rétegből származik. Mind-egyik darab valószínűleg fazekhoz tartozott és általánosan megfigyelhető rajtuk a korongról való lemeles nyoma. Homokkal és apró kavicssal soványítottak, díszítetlenek, kivéve egyetlen darabot, melyen egy bekarcolt egyes hullámvonal töredéke látható (Itsz: 2005.13.106). Általában szürkésbarna színűek, de 2 db pirosasbarna töredék is van közöttük (Itsz: 2005.13.132 és 133.). Néhányuk kívül-belül koromfoltos. Az aljak átmérője 6 és 18 cm között változik.

A vizsgált 31 db oldaltöredékről általánosan elmondható, hogy kisebb-nagyobb fazekakhoz tartozhattak, színük vöröses- és szürkésbarna, homokkal és apró kavicssal soványítottak, egyenetlenül átégetettek. Díszítésük alapján 9 csoportba⁹⁸ tudtam

88 Buzás 2003. 7.

89 A jellemző leletanyag leírását lásd a tanulmány végén található melléklet

90 Holl 1956. 185.

91 Az anyag közöletlen, most áll szakdolgozati feldolgozás alatt. Köszönöm Tolnai Katalin segítségét a két anyag összehasonlítását illetően.

92 Kovalovszky 1986. 61-63; 1994-95. 233. o., 22. tábla; 1995. 69-74.

93 Gróf 1993. in A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX-XXXI/2. Miskolc, 1993. 521-522. o. 4-5. kép.

94 Kovalovszky 1994-95. 225-254, 241.13. tábla. és 251. o. 22. tábla

95 Jankovich 1991. 185-210. 10-12. kép.

96 Méri in *Opuscula Hung.* II. 2000. 114-126.

97 Lázár 1998.

98 1. Bekarcolt, párhuzamosan egymás alatt futó vonalköteges díszítés; 2. Egymás alatti vízszintes, rövid,

besorolni a darabokat, amelyekre a következő analógiákat találtam: Bekarcolt hullámvonalas és fogaskerékkel benyomott díszítésű edényeket ismerünk Sopronból,⁹⁹ vonal- és hullámvonalköteggel díszített, körömbenyomkodásos fazéktöredékeket Vácról,¹⁰⁰ Nagymaros - Szent Mihály hegyről,¹⁰¹ egyes bekarcolt hullámvonal díszítésű fazekat találtak a klastropusztai Szent Kereszt kolostorban,¹⁰² és szinte minden díszítéstípus megtalálható volt a Fenék falu területén végzett ásatások leletanyagában,¹⁰³ Tiszalök-Rázompusztán¹⁰⁴ és Esztergom – Szentgyörgymező anyagában.¹⁰⁵

Az Árpád-kori fazék peremfajtái közül a legkorábbi barnás színű, kihajló, legömbölyített, profilálatlan típust csak néhány apró töredék képviselte. A legtöbb darab szürkésbarna színű, kihajló, szögletes illetve profilált kiképzésű peremtöredék.

A terjedelem korlátozottsága miatt sajnos nincs lehetőség az összes tárgyat ábrázoló kép bemutatására, ezért csak a legjellemzőbbeket mutatom be a következőkben.¹⁰⁶

- A. Leltári szám.
- B. Tárgy leírása.
- C. Kormeghatározás.
- D. Szelvény száma.
- E. Réteg leírása.
- F. Csomagolás dátuma.
- G. Gyűjteményi szám.
- H. Átmérő.

bekarcolt vonalakkal díszített csoport; **3.** Fogaskerékkel díszített csoport; **4.** Bekarcolt sűrű, fésűs vonaldíszes csoport; **5.** Bekarcolt vonalköteg felett bevagdosott ferde vonalakkal díszített csoport; **6.** Bekarcolt hullámvonalköteggel díszített csoport; **7.** Bekarcolt vonalköteges és hullámvonalas díszítésű csoport; **8.** Bekarcolt egyes hullámvonallal díszített csoport; **9.** Bekarcolt csigavonal-díszítéses csoport.

99 Holl 1973. 197, 24. kép

100 Tettamanti 1994. 15. tábla, 9., 11-16. kép.

101 Miklós 1997. 90. 16. tábla. 4, 5, 8-11. kép.

102 Kovalovszky 1992. 201. 29. kép. 5.

103 Jankovich 1991. 206-208. 10-12. kép.

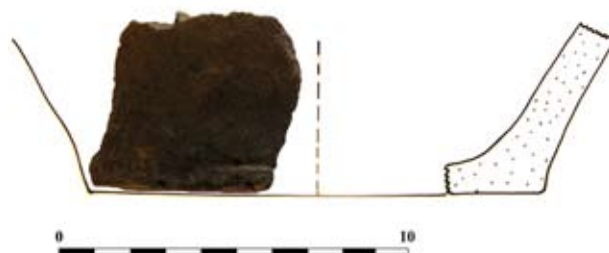
104 Méri 1950-1953. 117-123. 55-61. kép.

105 Lázár 1998. 26. 17. kép, 30. 21. kép.

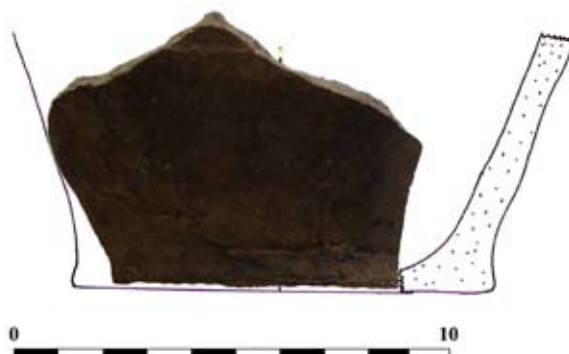
106 Az összes kép szerepel szakdolgozatomban, az itt közölt ábrákat ebből választottam ki. Eszes Bernadett: A visegrádi Szent András monostor, Kerámia-leletanyag feldolgozása, Szakdolgozat. ELTE Régészet, 2005.

Alj- és oldaltöredékek

- A. 2005.23.70.
- B. Homokkal és apró kavicsal soványított barnásszürke fazék vastag alj és oldaltöredéke, külső oldalán égésnyomokkal.
- C. 11-12.sz.
- D. 2003/VIII.
- E. A szelvény K-i részén levő fal melletti faszenes gödör mellett.
- F. 2003.09.02.
- G. -
- H. 10

- A. 2005.23.85.
- B. Kívül barnás, belül vörösesbarna alj és oldaltöredék, apró kavicsal soványítva.
- C. 13-14.sz.
- D. 2003/VIII.
- E. Falkiszedés felett
- F. 2003.08.25.
- G. Gy.2003.1/72
- H. 8

- A. 2005.23.150.
- B. Szürkésbarna, homokkal és apró kavicsal soványított, belül kormos fazék alj és oldaltöredéke. 2 db-ból összeragasztva.
- C. 11-12.sz.
- D. 2003/VIII.

- E. Pilléralapozás-szél
 F. 2003.08.25.
 G. -
 H. 12

- C. 11-12.sz.
 D. 2003/VIII.
 E. K-i fal mellől.
 F.
 G. Gy:2003.1/117.

Oldaltörödékek

- A. 2005.17.23 (1. csop.)
 B. Homokkal és apró kavicsal soványított, vörösbarna, vastag fazék oldaltörödéke két mélyen bekarcolt vonalköteggel
 C. 11-12.sz
 D. 2003/V.
 E. A szelvény DNy-i sarka, kemence tapasztásából és hamusgödreből
 F. -
 G. Gy:2003.1/38
 H. -

- H. -

- A. 2005.23.21. (6. csop.)
 B. Homokkal és apró kavicsal soványított, külső oldalán feketére égett barna oldaltörödéke, bekarcolt hullámvonalköteggel
 C. 11-13.sz
 D. 2003/VIII.
 E. A szelvény K-i felében levő fal belső oldalán elhelyezkedő sötétbarna réteg szondája

- F.
 G. Gy:2003.1/97.
 H. -

- A. 2005.23.58. (3. csop.)
 B. Fekete oldaltörödéke sűrű, párhuzamos, benyomkodott mintasorokkal.

- A. 2005.23.41. (7. csop.)
 B. Kívül fekete, belül barna fazék oldaltörödéke, külsején bekarcolt hullámvonalköteg alatt egyenes vonalköteges díszítés.
 C. 11-13.sz.

- D. 2003/VIII.
E. Sötétbarna kevert réteg a szelvény K-i felében, a fal belső oldalán

- F.
G. Gy:2003.1/92
H. -

Perem- és oldaltöredékek

- A. 2005.23.151.
B. Barna vastag falú fazék kavicsal soványított kihajló perem és nyaktöredéke. A perem belül, a nyak kívül kormos.
C. 11-12.sz
D. 2003/VIII.
E. Pilléralapozás-szél

- F. 2003.08.25.
G. Gy.2003.1/73
H. 18

- A. 2005. 22.2.
B. Szürkésbarna fazék perem és oldaltöredéke. Külső oldalán bekarcolt egyes hullámvonal díszítéssel. Több darabból összeragasztva. (8. csoport)
C. 11-12.sz.
D. 2003/XII.
E. Falkiszedésből

- F. 2003.09.01.
G. Gy:2003.1/110.
H. 16

- A. 2005.23.167.
B. Barna fazék perem és oldaltöredéke. Külsejét bekarcolt egyenes vonalköteg töredékek díszítik. (1. csoport).
C. 11-12.sz
D. 2003/VIII.
E. Pilléralapozás-szél

- F. 2003.08.25.
G. Gy.2003.1/73
H. 14

- A. 2005.23.157.
B. Barna fazék vastag, kavicsal soványított perem és oldaltöredéke külsején koromnyomokkal.
C. 11-12.sz.
D. 2003/VIII.
E. Pilléralapozás-szél

- F. 2003.08.25.
 G. Gy.2003.1/73
 H. 19
 A. 2005.23.159.
 B. Barna fazék perem és oldaltöredéke, külső oldalán koromnyomok. Bekarcolt vonalkötegek díszítik. (1.csoport)
 C. 11-12.sz
 D. 2003/VIII.
 E. Pilléralapozás-szél
 F. 2003.08.25.

- G. Gy.2003.1/73
 H. 26

Morva import kerámia

A töredékek között volt néhány rejtélyes, vastag, bordarátéttel díszített darab. A töredékek érdekessége még továbbá, hogy a borda nem utólag került rájuk külső rátétként, hanem az edény falával együtt készítették. Kettő a 2003/VIII. szelvényből jött elő, a K-i fal mellől. 1 db a 2002/V. szelvényből, templom főhajójának É-i oldalfala mellett, a Ny-i metszetsfal alá nyúló 25. sírhoz illetve az alatta levő 29. sírhoz köthető. 1 db pedig az É-i kerengőfal vizsgálatára nyitott 2003/I. kutatóárok É-i metszetsfalából, az épülettörmelékeny rétegből származik. A töredékek problémáját Takács Miklós oldotta meg, akinek szeretnék köszönetet mondani szíves szóbeli tájékoztatásáért. A cseréptöredékeket X-XI. századi morva import kerámiaként határozta meg, és valamilyen nagyobb tárolóedény darabjainak véli. Hasonló bordás töredékek találhatóak a

Mužla-Čenkov-i¹⁰⁷ és a Mstěnice-i anyagban¹⁰⁸ és a Čakajovciach-i katalógusban.¹⁰⁹

- A. 2005.11.37.
 B. Szürkésbarna, feketére égett perem és oldaltöredék. Furcsa bordázott: a nyak alatt egy keskeny, majd egy széles borda díszíti, ez alatt pedig a 3. bordán egy bekarcolt vonal fut végig. Morva import.¹¹⁰
 C. 11. sz.
 D. 2002/V.
 E. 25. ill.29.sír
 F. 2002.08.26-27.

- G. Gy:2002.1/65.
 H. 18
 A. 2005.14.17.
 B. Vastag, szürkésbarna oldaltöredék. Külsőjén erősen kiugró borda fut végig, e fölött bekarcolt fésűs vonalköteg, felette bekarcolt fésűs hullámvonalköteg töredéke. Morva import.
 C. 11. sz.
 D. 2003. I. árok
 E. É-i metszetsfalból sírok feletti épülettörmelékeny réteg
 F. 2003.07.22.

110 Takács Miklós szóbeli tájékoztatása alapján.

G. Gy: 2003.1/46.

H. -

A. 2005.23.8.

B. Vastag, szürkésbarna oldaltöredék, külső oldalán erősen kiugró borda, felette fésűs bekarcolt vonalas díszítés. Morva import.

C. 11. sz.

D. 2003/VIII.

E. Sötétbarna rétegben levő vörös folt, a szelvény K-i felében a fal belső oldalán

F. 2003.08.28

G. Gy: 2003. 1/94.

H. -

A. 2005.23.46.

B. Vastag, barna oldaltöredék, külsején kiugró bordával, e fölött vonalköteges díszítés. Morva import.

C. 11. sz.

D. 2003/VIII.

E. K-i fal mellől

F. 2003.09.02.

G. Gy:2003.1/117.

H. -

A kolostor története a középkor második felében

1221-ben II. András király, III. Honorius pápa engedélyével a bencéseknek adta át a Szt. András monostort, azzal az indokkal, hogy a görög szerzetesek nyelvét az itt élők már nem értik, ám a rendház új tulajdonosainak azt a feltételt szabta, hogy a görög szerzeteseket kötelesek életük végéig eltartani.¹¹¹

II. András idején átépítették a templomot és a kolostor épületeit is. A déli mellékhajóban megfigyelhető volt, hogy a nyugati boltszakaszt falpillérekkel erősítették meg – amelyeket az eredeti falak sárgás habarcsától élesen eltérő fehér habarcsba raktak – amiből arra lehet következtetni, hogy nyugati homlokzat fölé karzat, és/vagy toronypár épült. A nyugati homlokzat elé téglalap alakú előcsarnokot emeltek, két végén egy-egy négyzetes helyiséggel, a nyugati szakasz falpilléreiivel azonos anyagból és habarccsal. Ezt az épületrészt az építési rétegből előkerült II. András obulus¹¹² keltezi. Az új építkezésekkel egyidőben lebontották a régi kolostor faépületeit is.

A tatárjárás idején megsérült kolostor első helyreállítására feltehetően az új visegrádi vár építésével egyidőben került sor. IV. Béla 1257-ben visszaadta az apátságnak az időközben más kézbe került visegrádi révet.¹¹³ Ehhez a helyreállításához lehet kötni feltehetően a kolostor nyugati szárnyának új kőépületét. A templom XIII. századi nyugati előépítményéhez dél felől csatlakozott az új téglalap alakú kőház.

A XI. századi templom a XIV. században pusztult el, akkor amikor 1333 körül Dániel apát nagyléptékű építkezéseket kezdett a monostorban.¹¹⁴ Ezek lezárulását jelezheti, hogy 1342-ben bencés rendi országos nagykáptalant tartottak falai között.¹¹⁵ A munkálatok során a régi, háromhajós, románkori templomnak csak

111 Knauz 1874. 228. o. 240. sz.

112 CNH. I. P. 41.

113 DAP 3. 1978. 223.

114 Crescens Dedek 1924. 232. o. 347.

115 DAP 3. 1978. 223.

az északi mellékhajóját hagyták meg. A főhajó és a déli mellékhajó helyére új egyhajós, támpillérek nélküli, poligonális záródású szentélylyel ellátott, bordás keresztboltozatokkal fedett templomot emeltek. Ebben az időben épülhetett ki a kolostornégyszög is. A XV. század végén a visegrádi kolostor is csaknem lakatlaná vált: évekig mindössze egyetlen szerzetes élt a falai között. Ezért 1493-ban VI. Sándor pápa Bakócz Tamás közbenjárására a pálosoknak adományozta.¹¹⁶ Az épületet alighanem az 1544-es török foglalás miatt hagyták el a szerzetesek.

116 DAP 3. 1978. 223-224.

Irodalomjegyzék

A keresztény művészet lexikona

A keresztény művészet lexikona. Szerk. Jutta Seibert. Corvina, é. n.

A magyar kereszténység 1000 éve

Zombori István - Cséfalvy Pál – Maria Antonietta De Angelis: A magyar kereszténység 1000 éve. Budapest, 2001.

Árpád-kori kőfaragványok 1978.

Árpád-kori kőfaragványok. Szerk.: Tóth Melinda—Marosi Ernő. Székesfehérvár 1978.

Balics 1885-1890.

Balics Lajos: A római katolikus egyház története Magyarországon. I-II/1-2. Budapest, 1885-1890.

Bóna 1997.

Bóna István: Dunapentele története. 2. kiadás Dunaujváros 1997.

Buzás 2002.

Buzás Gergely: Ásatási dokumentáció. 2002.

Buzás 2002/a.

Buzás Gergely: A kőtár, A Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma és Gyűjteményei. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk.: Pintér János, Budapest 2002. 720-728.

Buzás 2002/b.

Buzás Gergely: Visegrád, Szent András monostor. In: Összefoglaló jelentések a 2001. év helyszíni műemléki kutatásairól. Műemlékvédelmi Szemle 2002/2. 170-172.

Buzás 2003.

Buzás Gergely: Ásatási dokumentáció. 2003.

Buzás 2004.

Buzás Gergely: Visegrád, Szent András monostor. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Budapest 2004. 319-322.

Crescens Dedek 1924.

Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III. Ed.: Ludovicus Crescens Dedek Esztergom 1924.

Csemegi 1946.

Csemegi József: A tihanyi barlanglakások. ArchÉrt. 73 (1946) 396-407.

DAP 3. 1978.

Documenta Artis Paulinorum 3. füzet. Szerk.: Tóth Melinda, Budapest 1978. 223.

De Min 1999.

Maurizia De Min: La chiesa di San Lorenzo di Castello a Venezia le fasi costruttive dal IX al XII secolo: alcune analogie con San Marco. In: Scienza e tecnica del restauro della basilica di San Marco. Szerk.: Ettore Vio—Antonio Lepschy. Venezia 1999. I. 189-217.

Dercsényi 1951.

Dercsényi Dezső: Visegrád műemlékei. Budapest 1951.

Dercsényi 1958.

Pest Megye Műemlékei II. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest 1958.

Érszegi 1975.

Fejér Megyei Történeti Évkönyv 9. Székesfehérvár, 1975.

Érszegi 1979.

Fejér Megyei Történeti Évkönyv 12. Székesfehérvár, 1979.

Font 2005.

Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10-12. században. Budapest 2005.

Fuxhoffer-Czinár 1858-1860.

Damiani Fuxhoffer benedictini Pannonii Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo totidem tomis comprehensi. Recognovit ad fidem fontium revocavit et auxit Maurus Czinár. I-II. Pestini, 1858-1860.

Gerecze 1906.

Gerecze Péter: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Magyarország Műemlékei II. Budapest 1906.

Gerevich 1984.

Gerevich László: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre 1984.

Gróf 1993.

Gróf Péter: Újabb adatok Visegrád kora Árpád-kori topográfiájához. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX-XXXI/2. Miskolc, 1993. 513-523.

Gutheil 1977.

Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1977. (Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 1.)

Győrffy 1952-53.

Győrffy György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása I-II. MTA II. Oszt. Közleményei 2 (1952) 325-362. és 3 (1953) 69-104.

Györffy 1956.

Györffy György: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 5 (1956). 280-285.

Györffy 1977.

Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977.

Györffy 1998.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Budapest, 1998.

Györffy ÁMF.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III. Budapest, 1963-1987.

Heard Hamilton 1983.

George Heard Hamilton: The Art and Architectue of Russia. New Haven – London 1983.

Héjj 1956.

Héjj Miklós: Visegrád. Budapest, 1956. (Műemlékeink)

Hodinka 1910.

Hodinka Antal: A munkácsi görög-katholikus püspökség története. Budapest, 1910.

Holl 1956.

Holl Imre: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszeréhez. BudRég. XVII. (1956) 177-193.

Holl 1973.

Sopron középkori városfalai IV. Arc.Ért. 100. (1973). 180-207.

H. Tóth 1993.

H. Tóth Imre: Sázava – Visegrád - Kijev. In: Magyarok és szlávok. Szerk. Fejér Ádám, H.Tóth Imre, Bognár Ferenc, Bibok Károly. Szeged, 1993. 1-16. (A JATE Szláv Filológiai Tanszékének kiadványai.)

Ipolyi 1886.

Ipolyi Arnold: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása. Budapest, 1886.

Jankovich 1991.

Jankovich B. Dénes: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén. 1976-1978. Zalai Múzeum 3. (1991). 185-210.

Kádár 1957.

Kádár Zoltán: Bizánci emlékek Magyarországon. IV. In: Magyarország régészeti leletei. Szerk. B. Thomas Edit. Budapest, 1957. 393-417.

Kapitánffy 1996.

Kapitánffy István: Cerbanus és Maximus-fordítása. In: Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 1996. 357-368.

Karaman 1930.

Ljubo Karaman: Iz kolijevske hrvatske prošlosti. Zagreb 1930.

Karácsonyi 1924.

Karácsonyi János: A görögkatholikus magyarok eredete. Katholikus Szemle 38 (1924) 385-396; 449-460.

Karácsonyi 1927.

Karácsonyi János: Hogyan jöttek a görög szerzetesek Visegrádra? Katholikus Szemle 41 (1927). 16-21.

Knauz 1874.

Ferdinandus Knauz: Monumenta Ecclesiae Strigonensis. I. Esztergom 1874.

Knieszsa 1974.

Knieszsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. Budapest, 1974.

Komjáthy 1955.

Komjáthy Miklós: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. Levéltári Közlemények 26 (1955) 27-47.

Kovalovszky 1986.

Kovalovszky Júlia: A Visegrád – Várkeri Árpád – kori falu ásatásáról. In: A magyar falu régésze Méri István. Szer. Kocsis Gyula. Cegléd, 1986. 61-63.

Kovalovszky 1992.

Kovalovszky Júlia: A pálos remeték Szent-Kereszt kolostora. (Méri István ásatása Klastrompusztán). CommArchHung. 1992. 173-206.

Kovalovszky 1994-95.

Kovalovszky Júlia: Bronzeschmelzhofen und Giesserei aus der Arpadenzeit. (Visegrád, Feldebrő). CommArchHung. 1994-95. 225-255.

Kovalovszky 1995.

Kovalovszky Júlia: Az Árpád-kori Visegrád. Ásatások a Várkertben. In: Műemlékvédelem XXXIX. évf. 1995/2. 69-74.

Kovács 1958.

Kovács Éva: Casula Sancti Stephani Regis. Acta Haistoriae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae 5 (1958) 181-122.

Kovács-Lovag 1988.

Éva Kovács – Zsuzsa Lovag: The Hungarian Crown and other Regalia. Budapest, 1988.

Kozák 1993.

Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkereszt apátság. Budapest 1993.

Krautheimer 1986.

Richard Krautheimer: Early Christian and Byzantine Architecture. New Haven – London 1986.

L'Arte in Italia 1968.

L'Arte in Italia. Szerk.: Carlo Ludovico Ragghianti. Roma 1968.

Lázár 1998.

Lázár Sarolta: Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn. Opuscula Hungarica I. Bp, 1998.

László 1963.

László Gyula: A magyar pénzverés kezdeteiről. Századok 97. (1963) 382-397.

Lux 1932.

Lux Kálmán: Visegrád vára. Budapest 1932.

Makk 1996.

Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896.1196). Szeged, 1996. 2. bőv. és átdolg. Kiad. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.)

Méri 1950-1953.

Méri István: Egy Árpád-kori magyar falu leletmentő ásatása. Tiszalök – Rázom, 1950-53. Opuscula Hungarica II. Budapest, 2000.

Miklós 1997.

Miklós Zsuzsa: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. In: Váci Könyvek 8. Vác, 1997. 7-155.

Módy — Kozák 1976.

Módy György—Kozák Károly: A herpályi templomnál végzett régészeti kutatás és helyreállítás (1972-76) Bihari Múzeum Évkönyve I. (1976)

Moravcsik 1938.

Moravcsik Gyula: Görögnyelvű kolostorok Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulóján I-III. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest 1938.

Moravcsik 1947.

Moravcsik Gyula: The role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. The American Slavic and East European Review 6 (1947) 134-151.

Moravcsik 1953.

Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Budapest 1953.

Moravcsik 1976.

Moravcsik Gyula: Einführung in die Byzantinologie. Budapest 1976.

Mstěnice 3.

Vladimir Nekuda: Mstěnice 3. é.n.

Mužla-Čenkov I.

Milan Hanuliak-Ivan Kuzma-Peter Šalkovský: Mužla-Čenkov I. Nitra, 1993.

Nagy 1987.

Nagy Sándor: Dombó. Újvidék 1987.

Nagy 1998.

Nagy Zsolt László: Bizánci szertartású monostorok az Árpád-kori Magyarországon. Szakdolgozat. ELTE Régészeti. 1998.

Pannonia Regia 1994.

Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Szerk.: Mikó Árpád—Takács Imre. Budapest 1994.

Paradisum palantavit 2001.

Paradisum palantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001.

Pest m. tört. okl.

Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-1599-ig. Budapest, 1938.

Pirigyi 1990.

Pirigyi István: A magyarországi görögkatolikusok története I. Nyíregyháza, 1990.

Puskely 1990.

Puskely Mária: Szerzetesek. Zrínyi Nyomda Kiadója, 1990.

Puskely 1995.

Puskely Mária: Keresztény szerzetesség I-II. Bp, 1995.

Rejholcová 1995.

Mária Rejholcová: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Katalóg. Nitra, 1995.

Rupp 1870-76.

Rupp Jakob: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre vagyis a nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve. I-III. Pest 1870-1876.

SRH. II.

Scriptores Regnum Hungaricarum II. Ed.: Szentpétery Imre, Budapest 1938.

Szőke 1986.

Szőke Mátyás: Visegrád, Ispánsági központ. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 244. Budapest 1986.

Sztripszky 1913.

Sztripszky Hiador: Jegyzetek a görög kultúra nyomairól. 1913. 375-401.

Tettamanti 1994.

Tettamanti Sarolta: A váci vár. Váci Könyvek 7. Vác, 1994. 101-174.

Theiner 1859.

Theiner A: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I-II. Romae, 1859-60.

Timkó 1970.

Timkó Imre: A latin- és görög-szertartású kereszténység együttélése Szent István uralkodásának idejében (XI. század). Vigília 35 (1970) 727-732.

Timkó 1971.

Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest, 1971.

Tóth 1994/a.

Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19-20. (1993-1994) 327-345.

Tóth 1994/b.

Tóth Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Szerk.: Mikó Árpád—Takács Imre. Budapest 1994. 54-62.

Tóth 2001/a.

Tóth Sándor: Szekszárd. In: Paradisum palantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001. 339-341.

Tóth 2001/b.

Tóth Sándor: Zselicszentjakab. In: Paradisum palantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001. 342-346.

Tóth 2001/c.

Tóth Sándor: A 11-12. századi Magyarország benedekrendi templomainak maradványai. In: Paradisum palantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001. 229-266.

Török-Legeza 2000.

Török József- LegezaLászló: A magyar egyház évezrede. Budapest 2000.

Zolnay 1977.

Zolnay László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. 2. jav. Kiad. Budapest, 1977.

Valter 1985.

Valter Ilona: Ciszterci monostorok kutatása. Studia Comitantia 17. Szentendre 1985. 563-594.

Ványó 1980.

Ványó László: Az ókeresztény egyház irodalma. Budapest, 1980.

Veszpr. Püsp. Oklt.

A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. I-V. Budapest, 1896-1907.

Visegrád 2000.

Visegrád. Altum Castrum 5. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád 2000.